

*INTERNATIONAL
ELECTRONIC SCIENTIFIC
JOURNAL*

*Bielefeld Academic Search Engine
CEJSH
DOAJ
InfoBase Index
OpenAIRE
Polska Bibliografia Naukowa
Russian Science Citation Index
Türk Eğitim İndeksi
Ulrich's Periodical Directory
WorldCat*

ISSN 2413-9009

ТРАЕКТОРИЯ НАУКИ

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЭЛЕКТРОННЫЙ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

6(11), 2016

pathofscience.org

ТРАЕКТОРИЯ НАУКИ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЭЛЕКТРОННЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

Том 2 № 6(11) 2016

Журнал основан в августе 2015 года. Выходит ежемесячно.

Учредитель и издатель: Издательский центр «Диалог»
Украина, 61123, г. Харьков, проспект Тракторостроителей 85/20.
Тел. (0572) 69-32-28, (050) 958-28-51, (098) 388-23-47.
E-mail: print@thedialog.com.ua. Сайт: <http://thedialog.com.ua>.
Свидетельство субъекта издательского дела ДК № 4960 от 19.08.2015.

Журнал «Траектория науки» зарегистрирован в следующих международных наукометрических базах данных: AiritiLibrary, Bielefeld Academic Search Engine (BASE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Directory of Research Journals Indexing (DRJI), InfoBase Index (IBI Factor 2015 = 2.2), Google Scholar, J-Gate, OpenAIRE, Polska Bibliografia Naukowa, ResearchBib, Russian Science Citation Index, The Central European Journal of Social Sciences and Humanities (CEJSH), Türk Eğitim İndeksi, Ulrichsweb Global Serials Directory, WordCat.

Главный редактор: Катаев А. В., канд. экон. наук, доц.

Редакционная коллегия: Аксьонова О. Ф., канд. техн. наук, доц.
Ананченко К. В., канд. наук по физ. восп. и спорту, доц.
Бобро Н. Е., канд. соц. наук, доц.
Болотная О. В., канд. экон. наук, доц.
Голобородько К. Ю., д-р филол. наук, проф.
Голубов А. Е., канд. юрид. наук, доц.
Зайцева М. Л., д-р искусствоведения, проф.
Зеленская Л. Д., д-р пед. наук, проф.
Комир Л. И., канд. экон. наук, доц.
Маленко Е. О., д-р филол. наук, проф.
Оберемок С. В., канд. экон. наук, доц.
Панфилова А. Л., д-р фарм. наук, проф.
Роговой А. И., канд. экон. наук, доц.
Трескунова Л. А., канд. экон. наук, доц.
Хорошев А. Н., канд. ист. наук, доц.
Шатровский А. Г., канд. биол. наук, доц.

Адрес редакции: Украина, 61123, г. Харьков, проспект Тракторостроителей 85/20.
Тел. (0572) 69-32-28, (050) 958-28-51, (098) 388-23-47.
E-mail: edit@pathofscience.org. Сайт: <http://pathofscience.org>.

Журнал является междисциплинарным электронным научным изданием, созданным для полного и оперативного удовлетворения информационных потребностей общества в знаниях, полученных в процессе научно-исследовательской, исследовательско-конструкторской, проектно-технологической и производственной деятельности ученых и специалистов.

Ответственность за достоверность фактов, цитат, имен собственных, географических названий, названий организаций и другой информации несут авторы статей. Высказанные в статьях точки зрения могут не совпадать с точкой зрения редакции.

ТРАЕКТОРІЯ НАУКИ
МІЖНАРОДНИЙ ЕЛЕКТРОННИЙ НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Том 2 № 6(11) 2016

Заснований у серпні 2015 року. Виходить щомісяця.

Засновник і видавець: Видавничий центр «Діалог»
Україна, 61123, м. Харків, проспект Тракторобудівників 85/20.
Тел. (0572) 69-32-28, (050) 958-28-51, (098) 388-23-47.
E-mail: print@thedialog.com.ua. Сайт: <http://thedialog.com.ua>.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4960 від 19.08.2015.

Журнал «Траєкторія науки» зареєстровано в наступних міжнародних наукометричних баз даних: AiritiLibrary, Bielefeld Academic Search Engine (BASE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Directory of Research Journals Indexing (DRJI), InfoBase Index (IBI Factor 2015 = 2.2), Google Scholar, J-Gate, OpenAIRE, Polska Bibliografia Naukowa, ResearchBib, Russian Science Citation Index, The Central European Journal of Social Sciences and Humanities (CEJSH), Türk Eğitim İndeksi, Ulrichsweb Global Serials Directory, WordCat.

Головний редактор: Катаєв А. В., канд. екон. наук, доц.

Редакційна колегія: Аксьонова О. Ф., канд. техн. наук, доц.
Ананченко К. В., канд. наук з фіз. виховання і спорту, доц.
Бобро Н. Є., канд. соц. наук, доц.
Болотна О. В., канд. екон. наук, доц.
Голобородько К. Ю., д-р філол. наук, проф.
Голубов А. Є., канд. юрид. наук, доц.
Зайцева М. Л., д-р мистецтвознавства, проф.
Зеленська Л. Д., д-р пед. наук, проф.
Комір Л. І., канд. екон. наук, доц.
Маленко О. О., д-р філол. наук, проф.
Оберемок С. В., канд. екон. наук, доц.
Панфілова Г. Л., д-р фарм. наук, проф.
Роговий А. І., канд. екон. наук, доц.
Трескунова Л. О., канд. екон. наук, доц.
Хорошев О. М., канд. іст. наук, доц.
Шатровський О. Г., канд. біол. наук, доц.

Адреса редакції: Україна, 61123, м. Харків, проспект Тракторобудівників 85/20.
Тел. (0572) 69-32-28, (050) 958-28-51, (098) 388-23-47.
E-mail: edit@pathofscience.org. Сайт: <http://pathofscience.org>.

Журнал є міждисциплінарним електронним науковим виданням, започаткованим для повного й оперативного задоволення інформаційних потреб суспільства в знаннях, отриманих у процесі науково-дослідної, дослідно-конструкторської, проектно-технологічної та виробничої діяльності учених і фахівців.

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен, географічних назв, назв організацій та іншої інформації несуть автори статей. Висловлені у статтях точки зору можуть не збігатися з точкою зору редакційної колегії.

TRAEKTORIÂ NAUKI
INTERNATIONAL ELECTRONIC SCIENTIFIC JOURNAL

Vol. 2 No 6(11) 2016

Founded in August 2015. Publishing monthly.

Founder and publisher: Publishing center "Dialog"
85/20 Traktorobudivnikiv st., Kharkiv, Ukraine, 61123
Ph.: (0572) 69-32-28, (050) 958-28-51, (098) 388-23-47.
E-mail: print@thedialog.com.ua. Site: <http://thedialog.com.ua>.
Publishing licence: DK № 4960, issued 19.08.2015.

The journal is abstracted in the following international databases: AiritiLibrary, Bielefeld Academic Search Engine (BASE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Directory of Research Journals Indexing (DRJI), InfoBase Index (IBI Factor 2015 = 2.2), Google Scholar, J-Gate, OpenAIRE, Polska Bibliografia Naukowa, ResearchBib, Russian Science Citation Index, The Central European Journal of Social Sciences and Humanities (CEJSH), Türk Eğitim İndeksi, Ulrichsweb Global Serials Directory, WordCat.

Editor in Chief: Kataev A., PhD (Economics), Ass. Prof.

Editorial Board: Aksenova E., PhD (Techniques), Ass. Prof.
Ananchenko K., PhD (Physical Education and Sport), Ass. Prof.
Bobro N., PhD (Sociology), Ass. Prof.
Bolotnaya O., PhD (Economics), Ass. Prof.
Holoborodko K., Doctor of Science (Language), Prof.
Golubov A., PhD (Law), Ass. Prof.
Zaytseva M., Doctor of Science (Arts), Prof.
Zelenskaya L., Doctor of Science (Education), Prof.
Komir L., PhD (Economics), Ass. Prof.
Malenko E., Doctor of Science (Language), Prof.
Oberemok S., PhD (Economics), Ass. Prof.
Panfilova A., Doctor of Science (Pharmacy), Prof.
Rogovoy A., PhD (Economics), Ass. Prof.
Treskunova L., PhD (Economics), Ass. Prof.
Horoshev A., PhD (History), Ass. Prof.
Shatrovskiy A., PhD (Biology), Ass. Prof.

Editorial office: Ukraine, 61123, Kharkiv, Traktorobudivnikiv st., 85/20.
Ph.: (0572) 69-32-28, (050) 958-28-51, (098) 388-23-47.
E-mail: edit@pathofscience.org. Site: <http://pathofscience.org>.

The journal is a multidisciplinary electronic scientific journal created to fully and promptly meet the information needs of the society in the knowledge gained in the course of research and development, research and design, design and technology and production activities of scientists and experts.

Responsibility for facts, quotations, private names, enterprises and organizations titles, geographical locations etc. to be barred by the authors. The editorial office and board do not always share the views and thoughts expressed in the articles published.

СОДЕРЖАНИЕ

РАЗДЕЛ «ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ»

Костюк Мария

Актуальность внедрения концепции бенчмаркинга на рынке образовательных услуг Украины	1.1
<i>(язык оригинала – украинский)</i>	

Резник Галина, Парамонова Лидия

CRM как новая функциональная форма внутрифирменной координации производственного предприятия	1.11
<i>(язык оригинала – русский)</i>	

Евсеева Ольга

Формирование и развитие социальной инфраструктуры муниципальных образований ..	1.18
<i>(язык оригинала – украинский)</i>	

Дубинкина Екатерина, Азаренков Леонид

Разработка концепции фестиваля уличных искусств как инструмента повышения привлекательности современного города	1.36
<i>(язык оригинала – русский)</i>	

Голубка Михаил

Экономико-историческая хронология последовательных событий поступательного развития национального экономического образования на западноукраинских территориях в государственный период начала XIX-XX века: образовательная институционализация хозяйственных систем	1.45
<i>(язык оригинала – английский)</i>	

РАЗДЕЛ «ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ»

Непочатых Татьяна

Некоторые теоретические и практические подходы к производству цукатов на основе растительного сырья	2.1
<i>(язык оригинала – украинский)</i>	

РАЗДЕЛ «ФИЗИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ И СПОРТ»

Перебейнос Владимир

Повышение эффективности подготовки дзюдоистов-ветеранов на этапе выхода из спорта высших достижений	3.1
<i>(язык оригинала – украинский)</i>	

Ручка Евгений

Совершенствование предсоревновательной подготовки юных борцов вольного стиля ...	3.15
<i>(язык оригинала – украинский)</i>	

РАЗДЕЛ «ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ»

Морозов Сергей

Особенности миграции населения России в 1897-1914 гг.	4.1
<i>(язык оригинала – русский)</i>	

ЗМІСТ

РОЗДІЛ «ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ»

Костюк Марія

Актуальність впровадження концепції бенчмаркінгу на ринку освітніх послуг України ... 1.1
(мова оригіналу – українська)

Резнік Галіна, Парамонова Лідія

CRM як нова функціональна форма внутрішньофірмової координації виробничого підприємства 1.11
(мова оригіналу – російська)

Євсєєва Ольга

Формування і розвиток соціальної інфраструктури муніципальних утворень 1.21
(мова оригіналу – українська)

Дубінкіна Катерина, Азаренков Леонід

Розробка концепції фестивалю вуличних мистецтв як інструменту підвищення привабливості сучасного міста 1.36
(мова оригіналу – російська)

Голубка Михайло

Економіко-історична хронологія послідовних подій поступального розвитку національної економічної освіти на західноукраїнських теренах у державний період початку XIX - XX століття: освітня інституціоналізація господарських систем 1.45
(мова оригіналу – англійська)

РОЗДІЛ «ТЕХНІЧНІ НАУКИ»

Непочатих Тетяна

Деякі теоретичні та практичні підходи до виробництва цукатів на основі рослинної сировини 2.1
(мова оригіналу – українська)

РОЗДІЛ «ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ ТА СПОРТ»

Перебийніс Володимир

Підвищення ефективності підготовки дзюдоїстів-ветеранів на етапі виходу зі спорту вищих досягнень 3.1
(мова оригіналу – українська)

Ручка Євген

Вдосконалення передзмагальної підготовки юних борців вільного стилю 3.15
(мова оригіналу – українська)

РОЗДІЛ «ІСТОРИЧНІ НАУКИ»

Морозов Сергій

Особливості міграції населення Росії у 1897-1914 рр. 4.1
(мова оригіналу – російська)

TABLE OF CONTENTS

SECTION "ECONOMICS"

Kostiuk Mariia

Relevance of introducing the concept of benchmarking on the education market of Ukraine for the development of higher educational institutions	1.1
<i>(Language – Ukrainian)</i>	

Reznik Galina, Paramonova Lidia

CRM as a new functional form of intra-company coordination of production enterprises	1.11
<i>(Language – Russian)</i>	

Ievsieieva Olga

The formation and development of social infrastructure of municipalities	1.18
<i>(Language – Ukrainian)</i>	

Dubinkina Ekaterina, Azarenkov Leonid

Development of the concept of the festival of street arts as an instrument to enhance the attractiveness of the modern city	1.36
<i>(Language – Russian)</i>	

Holubka Mykhailo

Economic and history timeline of the consecutive events of the progressive development of the national economic education at western Ukrainian territory in a period of the early XIX – XX centuries: educational institutionalization of economic systems	1.45
<i>(Language – English)</i>	

SECTION "TECHNICS"

Nepochatykh Tetyana

Some theoretical and practical approaches to the production of candied fruit based on raw plant materials	2.1
<i>(Language – Ukrainian)</i>	

SECTION "SPORTS"

Perebeynos Volodymyr

Improving the efficiency of training judo veterans at the stage of leaving high performance sport	3.1
<i>(Language – Ukrainian)</i>	

Ruchka Yevhen

The improving of precompetitive training of freestyle young wrestlers	3.15
<i>Language – Ukrainian)</i>	

SECTION "HISTORY"

Morozov Sergej

Peculiarities of Russian population migration in 1897-1914	4.1
<i>(Language – Russian)</i>	

Актуальність впровадження концепції бенчмаркінгу на ринку освітніх послуг України

Костюк Марія Костянтинівна

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, здобувач освітнього ступеня «Бакалавр» спеціальності «Менеджмент», Україна

Анотація. На українському ринку освіти показники попиту та пропозиції надання освітніх послуг демонструють стабільну тенденцію росту. Через підвищення конкуренції між навчальними закладами всіх країн неможливо обійтися без інноваційних інструментів підвищення конкурентоспроможності, а саме – бенчмаркінгу. У статті обґрунтовується необхідність використання та впровадження бенчмаркінгу на українському ринку освіти. Розглянуті найкращі приклади використання бенчмаркінгу в ВНЗ Сполучених Штатів Америки, досліджені етапи проведення бенчмаркінгу. На основі результатів дослідження сформульовані рекомендації щодо підвищення конкурентоспроможності українських вищих навчальних закладів та їхнього виходу на нові ринки за допомогою бенчмаркінгу.

Ключові слова: економіка; маркетинг; бенчмаркінг; бенчмаркінг в освіті; освітні послуги; якість освіти; аналіз ринку освіти.

Вступ

Поняття бенчмаркінгу починає все частіше використовуватися у діловому звороті українських компаній, але у сфері освітніх послуг воно є маловідомим. Сучасне позиціонування вищих навчальних закладів, як одного із сегментів ринку освітніх послуг дає змогу використовувати різноманітні маркетингові інструменти для оптимізації діяльності вищих навчальних закладів. Метою бенчмаркінгу для університетів є пошук та дослідження еталонних показників для проведення аналізу своєї діяльності, пошуку кращих практик, аналізу переваг конкурентів і усуненню слабких місць у своїй власній діяльності. Значна кількість українських навчальних закладів шукають нові методи просування своїх освітніх програм і намагаються підвищити їхню конкурентоспроможність для закріплення позицій на українському ринку та виходу на міжнародні ринки. Конкурентоспроможність університетів складається з діяльності всіх навчальних підрозділів ВНЗ, яку можна проаналізувати за допомогою запропонованого універсального методичного підходу. Бенчмаркінг є не лише інноваційним маркетинговим інструментом, але і є концепцією, яка дає університетам можливість втілювати нові ідеї на практиці і підвищувати їхню конкурентоспроможність.

Значний внесок у дослідження проблем розвитку бенчмаркінгу, розвитку ринку освітніх послуг зробили такі науковці, як Б. Андерсен, Т. Боголіб, Є. Белій, Ш. Валієв, Г. Ватсон, В. Вахштайн, О. Геворкян, Д. Джонстоун, І. Каленюк, Р. Кемп, Т. Клячко, Ф. Котлер, В. Куценко, Т. Оболенська, В. Огаренко, А. Панкрухін, Є. Попова, Р. Рейдер, Л. Шаховська та інші.

На основі аналізу українського ринку освітніх послуг та програми проведення бенчмаркінгу навчальними закладами США наведені рекомендації щодо поширення використання бенчмаркінгу для посилення конкурентоспроможності українських ВНЗ.

Метою статті є вдосконалення теоретико-методологічних досліджень ринку освітніх послуг, поширення використання бенчмаркінгу, а також розробка науково-практичних рекомендацій щодо розвитку впровадження бенчмаркінгу та розвитку українського освітнього ринку.

Об'єктом дослідження є освітні послуги України та США. Предметом дослідження є використання бенчмаркінгу як методу підвищення конкурентоспроможності українських навчальних закладів.

Результати дослідження

В сучасних умовах глобалізації світової економіки та посилення тенденцій розвитку економічної конкуренції показник пошуку максимально оптимальних та ефективних методів ведення бізнесу постійно збільшується. Через це пошук та подальше виявлення найкращих управлінських рішень у різних сферах бізнесу, а також їхнє використання в особистій практиці – бенчмаркінгу – стає все актуальнішим для успішного функціонування та розвитку підприємств на різних сегментах ринку, а також масово використовується у процесі розробки заходів щодо підвищення конкурентоспроможності підприємства та його виходу на нові ринки як вітчизняного, так і міжнародного масштабів.

Класичним обґрунтуванням терміна «бенчмаркінг» вважається визначення засновника цього методу вдосконалення – Роберта Кемпа, який називав бенчмаркінгом пошук найкращих методів, які призводять до покращення діяльності. Він вважав, що бенчмаркінг – це постійний процес вивчення та оцінки товарів, послуг, а також досвіду виробництва найсерйозніших конкурентів або тих компаній, які є визнаними лідерами у їхньому сегменті [5].

Для більшості організацій бенчмаркінг не є нововведенням, оскільки найчастіше він ведеться в рамках конкурентного аналізу, але його вживання більш ефективне, бо він представляє собою більш деталізовану, формалізовану і впорядковану методику в порівнянні з конкурентним аналізом. На сьогодні бенчмаркінг – необхідна складова успіху будь-якого підприємства.

Аналізуючи потенційний ефект, чинником якого виступає бенчмаркінг, слід мати на увазі, що ніколи і ніким не брався під сумнів факт необхідності та вигідності обміну досвідом між різними суб'єктами домогосподарств. Але не слід забувати, що і перенесення досвіду конкурентів на функціонування власного підприємства є корисним не для кожного підприємства. Саме тому необхідність проведення бенчмаркінгу має бути доведена, тобто цілі бенчмаркінгу повинні збігатися із стратегічними цілями підприємства. Таким чином, метою бенчмаркінгу є вдосконалення бізнесу і підвищення конкуренто-

спроможності підприємства, що носить стратегічний характер для компанії та додає їй статус повноправного інструменту управління.

Бенчмаркінг вдало відображає сегмент, в якому на підприємстві або на ринку можуть з'явитися проблеми, пов'язані з витратами або якістю, а також демонструє займане організацією місце серед конкурентів. Він знаходить і виявляє проблеми в ході роботи, конкретизуючи їх.

Значна кількість спеціалістів економіки і маркетингу переконані, що бенчмаркінг має набути характер постійності на підприємствах. За допомогою бенчмаркінгу підприємницькі функції розглядаються з позицій вдосконалення процесів, що направлені на створення товару або послуги, а також їхнього подальшого просування на ринок. Вживання бенчмаркінгу як складової передбачає розробку стратегій подальшого розвитку підприємств та їхньої оптимізації, проте основним джерелом відомостей про товари, ринки та конкурентів залишається споживач.

Говорячи про використання бенчмаркінгу на ринку освітніх послуг, слід зазначити, що інструменти цього методу просування почали використовуватися відносно недавно. Вищі навчальні заклади отримують перспективну можливість підвищити власну конкурентоспроможність завдяки наступним заходам (рис. 1):

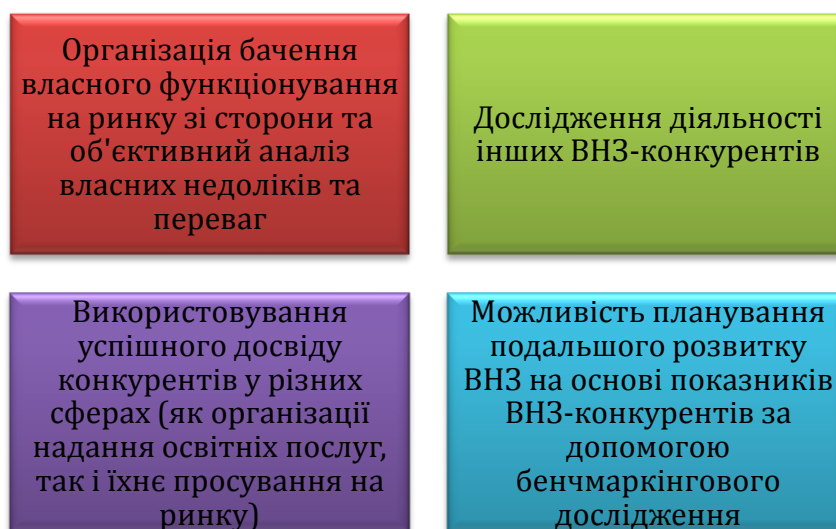

Рисунок 1 – Заходи, що використовуються у процесі бенчмаркінгу у ВНЗ

Отже, інструментарій бенчмаркінгового дослідження вміщує в собі систему упорядкованих стратегій подальшого розвитку вузів, аналіз вузів-конкурентів та аналіз ситуації на ринку освітніх послуг.

Для доведення необхідності використання концепції бенчмаркінгу в українських вишів був проведений аналіз більш ніж 40 найвідоміших та найбільших за кількістю випускників-фахівців університетів США. Були визначені вузи, які активно використовують бенчмаркінг для оптимізації та поліпшення своєї діяльності. У ході аналізу було виявлено, що лише 4 американських вишів відкрито використовували концепцію бенчмаркінгу для по-

ліпшення організаційних процесів усередині власного навчального закладу: Орегонський університет, Массачусетський технологічний інститут, Стенфордський університет і Мерілендський університет. Ці університети проводили галузевий бенчмаркінг, тобто проходило дослідження досвіду найкращих в певній області університетів, а отримані результати були використані для поліпшення їхньої діяльності [6].

Бенчмаркінгове дослідження проводилося ними за приблизно однако-вим планом (рис. 2):

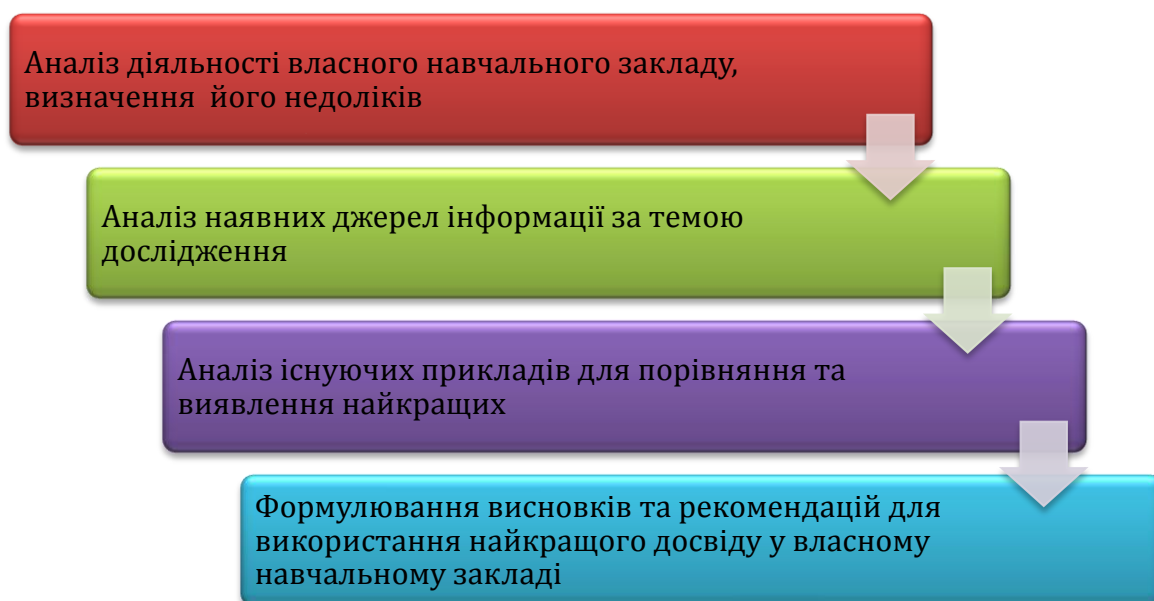

Рисунок 2 – План проведення бенчмаркінгових досліджень вищими навчальними закладами США [6]

Сформульовані висновки та рекомендації застосовувалися для оптимізації діяльності університету як в цілому, так і в окремих галузях. Слід зазначити, що Орегонський та Мерілендський університети проводили бенчмаркінгове дослідження окремо та самостійно, а Стенфордський і Массачусетський університети проводили спільний бенчмаркінг, спираючись на практику один одного.

Розглянемо бенчмаркінгове дослідження Мерілендського університету, як приклад вдалого використання інструментів бенчмаркінгу, більш детально. У 1998 р. Мерілендським університетом був проведений бенчмаркінг економічних наслідків і ефекту передачі технічних досягнень. Це дослідження складалося з наступних трьох частин (рис. 3).

Під час дослідження проводився аналіз економічної і технічної літератури, пов'язаної з питаннями передачі технічних досягнень, а також статті професіоналів в цієї галузі. В результаті проведеного дослідження, було виявлено, що система передачі технологій Мерілендського університету досить конкурента, у порівнянні з іншими університетами, але якщо говорити про комерціалізацію технологій і успіх у цієї сфері, то університет значно відстає від інших.

Рисунок 3 – Завдання бенчмаркінгового дослідження Мерілендського університету [6]

В результаті проведеного дослідження пізніше університетом був розроблений план по поліпшенню системи передачі технологій і комерціалізації результатів технічних досліджень на підставі вивченого кращого досвіду інших навчальних закладів. Спільно із ученими з Колумбійського і Гарвардського університетів Мерілендським університетом в 2001 р. був проведений бенчмаркінг конкурентоспроможності економік країн перехідного періоду, розроблені критерії оцінки економічних систем і було виявлено, що економічна система Угорщини найбільш конкурентоздатна, тоді як економіка Туркменії найменш. В університеті постійно проводяться дослідження з використанням бенчмаркінгу в області медицини, механіки, економіки і інших галузях.

Інші навчальні заклади використовують бенчмаркінг тільки в дослідженнях, що проводяться в університетах, в різних галузях науки і техніки. Студенти ж використовують бенчмаркінг в своїх проектних роботах, значну частину з яких складають проекти в області бізнесу, економіки і фінансів, таким чином, студентів навчають використовувати інструментарій бенчмаркінгу, і вони розуміють, на скільки цей метод корисний і необхідний для проведення їхніх досліджень.

Деякі університети використовують бенчмаркінг для досліджень у медицині та екології, розглядаючи кращий світовий досвід в даних сферах і пропонуючи найкращі вирішення проблем, спираючись на передову практику. Інші університети використовують бенчмаркінг в дослідженнях в галузях математики і комп'ютерних технологій, причому велику частину складають дослідження в області ІТ-технологій, де так само аналізується кращий світовий досвід. Так само університети використовують бенчмаркінг для проведення досліджень в області фізики, хімії, психології, освіти і соціології і інших сферах.

Аналізуючи результати проведеного дослідження слід зазначити що:

- лише незначна кількість вузів США використовує бенчмаркінг для оптимізації своєї діяльності;
- при використанні бенчмаркінгу вони віддають перевагу галузевому бенчмаркінгу;
- вигідніше використовувати бенчмаркінг в таких сферах діяльності як бізнес, економіка, соціологія та медицина, спираючись на кращий світовий досвід;
- на даному етапі використання бенчмаркінгу в освіті не набуло широкого поширення, хоча є позитивний досвід;
- бенчмаркінг широко використовується в роботах студентів, що призводить до його подальшого широкого поширення у всіх галузях знань, у тому числі і в освіті.

Отже, можна зробити висновок, що бенчмаркінгове дослідження є одним з найефективнішим методом оптимізації діяльності підприємства та підвищення його конкурентоспроможності практично у всіх галузях. Таким чином, є сенс надати рекомендації українському ВНЗ, спираючись на досвід американських університетів, які використовували бенчмаркінгові дослідження.

Після розгляду використання інструментів бенчмаркінгу найвідомішими американськими вищими навчальними закладами, слід зробити висновок, що бенчмаркінг освітніх послуг – це не тільки передова технологія конкурентного аналізу, а й потужний інструмент стратегічного управління. Крім того, це ще одна концепція, що передбачає розвиток університетського прагнення до постійного вдосконалення своєї діяльності за всіма можливими напрямками. Вища освіта, яка надається в США, користується популярністю у всьому світі, і далеко не останню роль в цьому грає бенчмаркінг, за допомогою якого вищі тільки підвищують власну конкурентоспроможність на ринку.

В наші часи на освітньому ринку українські вищі навчальні заклади мають деякі мінуси (рис. 4):

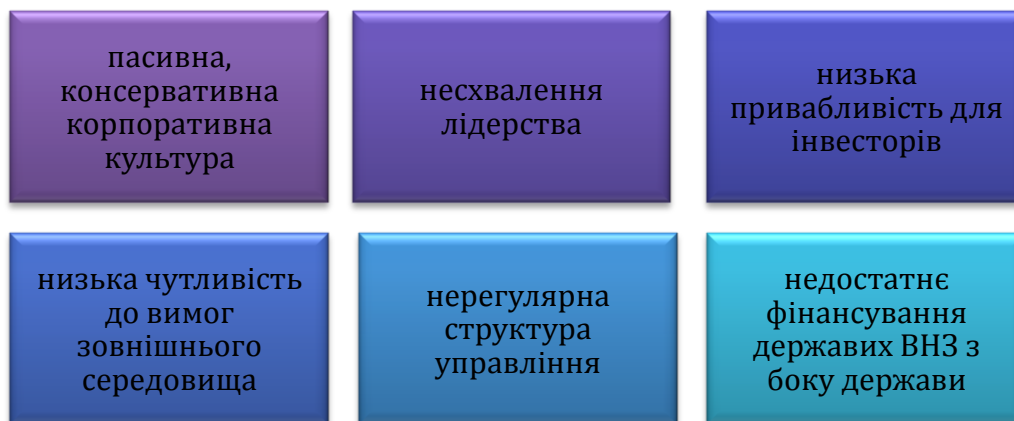

Рисунок 4 – Основні мінуси у діяльності українських вузів
(складено автором)

Вирішити визначені проблеми може лише впровадження нововведень та інновацій у діяльність вузів, використання позитивного і успішного досвіду зарубіжних навчальних закладів, та часткова реорганізація діяльності. Для України бенчмаркінг є новинкою, бо він ще не отримав широкого розвитку навіть в області бізнесу та економіки, а на освітньому ринку помітні лише невеликі кроки з освоєння бенчмаркінгу. Саме тому, для того, щоб бенчмаркінг набув більшого поширення в країні, є необхідність у формулюванні та пропонуванні рекомендацій на базі успішного бенчмаркінгового досвіду університетів США.

Через поширення світових глобалізаційних процесів, зростання використання Інтернет-комунікацій та Інтернет-ресурсів стало неминучим для інформаційного суспільства. Саме тому, перше, що можливо запропонувати, – це створення всеукраїнської мережі бенчмаркінгу в освіті, яка буде втілена в якості сайту, на якому кожен український та закордонний навчальний заклад буде в змозі зареєструватися. На цьому Інтернет-ресурсі також буде функціонувати форум, на якому користувачі сайту зможуть знайти собі партнера по бенчмаркінгу та поділитися друг із другом власним досвідом. В рамках сайту також необхідно створити інформаційну базу, яка буде містити сукупність матеріалів по бенчмаркінгу, літературу про бенчмаркінг конкретно на освітньому ринку, а також корисні матеріали про бенчмаркінг в інших галузях. Також, корисно б було розмістити матеріали про найуспішніші зарубіжні бенчмаркінгові проекти у різних галузях. Така мережа допоможе розповсюдити використання бенчмаркінгу для розвитку діяльності ВНЗ, полегшити пошук партнерів для проведення бенчмаркінгових досліджень, а також навчити ВНЗ впровадженню бенчмаркінгу для підвищення їхньої конкурентоспроможності як на українському, так і на міжнародному ринках.

Друга пропозиція, що має безпосередній зв'язок з першою, це участь вищих навчальних закладах в мережевих проектах. Для впровадження бенчмаркінгу в свою діяльність університет може брати участь в мережевих проектах, використовуючи в якості партнерів по бенчмаркінгу компанії з інших галузей (кращий досвід компаній у рекламі, маркетингу, інноваційному використанню технологій і т. д). Завдяки подібній ініціативі навчальні заклади будуть в змозі отримати досвід впровадження та здійснення бенчмаркінгу, підвищити якість надання власних освітніх послуг, а також знайти партнера для здійснення бенчмаркінгу для подальшої плідної роботи, здійснення спільних наукових розробок і досліджень.

Ще одним варіантом оптимізації діяльності вишів є залучення студентів до використання бенчмаркінгу в їхніх розробках. Для цього необхідно впровадити до навчальної програми курс лекцій, в основі яких буде запропонована інформація щодо бенчмаркінгу – визначення, основні етапи, переваги цього методу дослідження, приклади використання. Також, використовувати бенчмаркінг можна і на семінарських та практичних заняттях. Необов'язково щоб студентські проектні розробки були повністю зосереджені тільки на бенчмаркінгових дослідженнях, він може стати і частиною роботи, але після

здійснення декілька подібних проектів, студент отримає необхідні навички в здійсненні бенчмаркінгових досліджень. Такий досвід надалі буде застосовуватися майбутніми спеціалістами в їхній майбутній роботі або дослідженнях. Таким чином, бенчмаркінг буде набувати значне поширення, а рівень підготовки студентів-випускників буде вищим завдяки використанню нових способів досліджень, що у більш глобальному сенсі підвищить репутацію вузів на ринку.

Не треба також зневажати і необхідністю ведення інноваційної діяльності, як інструменту підвищення конкурентоспроможності вишів на ринку. Для українських навчальних закладів бенчмаркінг може виступати не тільки в якості сучасного маркетингового інструменту та інструменту підвищення якості надання освітніх послуг, але і як метод пошуку інновацій і найкращих методів їхнього впровадження в вузів. Слід також зазначити, що на базі досліджень, проведених на базі бенчмаркінгу, виникає сукупність нових ідей, розробок, нововведень та інновацій вже усередині навчальних закладів. Саме тому доцільно буде запропонувати використання бенчмаркінгу в наукових дослідженнях та інших проектах. З цього боку бенчмаркінг розглядається вже не в якості маркетингового методу, а як інструмент пошуку нововведень та інновацій, які можуть бути використані практично у будь-якому аспекту діяльності вузів.

Отже, кожна з вищезазначених рекомендацій допоможе українським вищим навчальним закладам збільшити показник якості надання послуг, навчити майбутніх фахівців прогресивним маркетинговим методам, здійснювати пошук партнерів не лише для проведення бенчмаркінгу, але і для здійснення досліджень і розробок різного рівня складності, що у сукупності тільки підвищить конкурентоспроможність українських вищих навчальних закладів на міжнародній арені.

Висновки

В умовах постійних глобальних змін ринок освітніх послуг потрапляє під вплив значної кількості трансформацій: формування нової освітньої моделі, базованої на економіці знань; перехід від базової освіти, що спричиняє приналежність людини до певної професійної орієнтації, до безперервного споживання освітніх послуг протягом всього її життя; поява суттєвої конкуренції між вищими навчальними закладами; зміна смаків, очікувань, потреб споживачів освітніх послуг. Через це перед українськими вишами постає постійна ціль не втрачати їхню конкурентоспроможність, більше того – захоплювати нові ринки.

Жорстка конкуренція між українськими вузами лише доводить необхідність використання навчальними закладами абсолютно усіх засобів закріплення на ринку. Через це виникає багато уваги саме до інноваційних інструментів підвищення конкурентоспроможності, а саме – бенчмаркінгу.

В наші часи бенчмаркінг стає все актуальнішим та необхіднішим для успішного функціонування та розвитку підприємств на різних сегментах ринку, що також стимулює підвищення конкурентоспроможності підприємства та його виходу на нові ринки як вітчизняного, так і міжнародного масштабів. Класичним обґрунтуванням терміна «бенчмаркінг» вважається наступне «бенчмаркінг – це постійний процес вивчення та оцінки товарів, послуг, а також досвіду виробництва найсерйозніших конкурентів або тих компаній, які є визнаними лідерами у їхньому сегменті».

Для підтвердження цієї тези було проведено дослідження впровадження бенчмаркінгових інструментів в найкращих університетах Сполучених Штатів Америки, а саме – в Мерілендському університеті. Американські ВНЗ застосовують бенчмаркінг для проведення досліджень у медицині та екології, розглядаючи кращий світовий досвід в даних сферах і пропонуючи найкращі вирішення проблем, спираючись на передову практику. Також бенчмаркінг використовується в дослідженнях в галузях математики і комп'ютерних технологій, причому велику частину складають дослідження в області іт-технологій, де так само аналізується кращий світовий досвід. Слід також відзначити значну кількість проведення досліджень в області фізики, хімії, психології, освіти і соціології і інших сферах.

Кажучи про українські вищі навчальні заклади, слід зазначити, що бенчмаркінг для них є новинкою, бо він ще не отримав широкого розвитку навіть в області бізнесу та економіки, а на освітньому ринку помітні лише невеликі кроки з освоєння бенчмаркінгу.

Слід підкреслити, що приділення достатньої уваги до використання бенчмаркінгу в українських вузах призведе до стабільного підвищення конкурентоспроможності університетів на міжнародній арені. Бенчмаркінг є не лише інноваційним маркетинговим інструментом, але і є концепцією, яка дає університетам можливість втілювати нові ідеї на практиці і захоплювати нові ринки.

Отже, кожна з вищезазначених рекомендацій допоможе українським вищим навчальним закладам збільшити показник якості надання послуг, навчити майбутніх фахівців прогресивним маркетинговим методам, здійснювати пошук партнерів не лише для проведення бенчмаркінгу, але і для здійснення досліджень і розробок різного рівня складності, що у сукупності тільки підвищить конкурентоспроможність українських вищих навчальних закладів на міжнародній арені.

Перелік використаних джерел

1. Национальный рейтинг университетов США 2015 [Электронный ресурс] // EducationIndex. – Режим доступа: <http://goo.gl/Ee4puj>. – По состоянию на 01.05.2016. – Загл. с экрана.

2. Андрасюк М. Бенчмаркинг как инструмент совершенствования ассортимента политики промышленного предприятия / М. Андрасюк, М. Чардымский // Маркетолог. – 2010. – № 3(125). – С. 11-17.

3. Воеводина Н. А. Бенчмаркинг – инструмент развития конкурентных преимуществ // Н. А. Воеводина [и др.]. – Москва : Научная книга, 2009. – 117 с.

4. Владимирцев Н. В. Формирование инфраструктуры бенчмаркинга: инструменты эталонного сопоставления в маркетинговых исследованиях / Н. В. Владимирцев, И. А. Елшина // Экономический анализ: теория и практика. – 2008. – № 10(115). – С. 37-42.

5. Михайлова Е. А. Основы бенчмаркинга / Е. А. Михайлова. – Москва : Юристъ, 2008. – 112 с.

6. Салми Д. Создание университетов мирового класса / Д. Салми ; Всемирный банк ; науч. ред. Ш. М. Каланова ; пер. с англ. Т. М. Королева. – Москва : Весь Мир, 2009. – 132 с.

7. Третьякова О. В. Бенчмаркинг: кто кого? / О. В. Третьякова // Менеджмент сегодня. – 2009. – № 6(54). – С. 396-401.

© М. К. Костиук

Relevance of introducing the concept of benchmarking on the education market of Ukraine for the development of higher educational institutions

Kostiuk Mariia

*V. N. Karazin Kharkiv National University, Bachelor's Degree student, specialty "Management",
Ukraine*

Abstract. On the Ukrainian education market indicators of demand and supply of educational services show a steady trend of growth. Due to increasing competition between institutions of all countries it is impossible to do without innovative tools to enhance competitiveness – namely benchmarking. The article substantiates the need for benchmarking and implementation of education on the Ukrainian market. It considers the best examples of benchmarking universities in the United States, studies the stages of benchmarking. Based on the results of the study recommendations for improving the competitiveness of Ukrainian higher education institutions and their access to new markets through benchmarking have been formulated.

Keywords: economics, marketing; benchmarking; benchmarking in education; educational services; quality education; market research education.

© М. Костиук

CRM как новая функциональная форма внутрифирменной координации производственного предприятия

Резник Галина Александровна

*Пензенский государственный университет архитектуры и строительства,
заведующая кафедрой маркетинга и экономической теории, доктор экономических наук,
профессор, Россия*

Парамонова Лидия Сергеевна

*Пензенский государственный университет архитектуры и строительства,
соискатель образовательного уровня «Магистр» специальности «Менеджмент»
по программе «Маркетинг в строительном комплексе», Россия*

Аннотация. В статье раскрывается сущность CRM-системы как новой методологии ведения бизнеса, которая в последнее время получает все большее распространение и заключается в формировании механизмов взаимодействия с клиентами, ориентирующихся на приоритетное удовлетворение их потребностей, создание платформы по привлечению новых клиентов, а также развитие отношений с действующими клиентами.

Рассмотрены основные элементы CRM-системы, а также механизм процесса продвижения продукции предприятия на основе их использования; представлены основные этапы внедрения CRM-системы; сделаны выводы о перспективах внедрения CRM-систем на производственных или коммерческих предприятиях.

Ключевые слова: сущность CRM-системы; функции CRM-системы; элементы; механизм и инструменты CRM-системы.

Введение

Организация внутрифирменного планирования и работа по развитию производства является сложным и многомерным процессом. Каждый руководитель предприятия заинтересован в целостности всех процессов, протекающих в рамках завода или организации. Любой директор стремится в современных сложных экономических условиях сделать свое предприятие более конкурентоспособным за счет качества продукции, гарантийных обязательств, стоимости оборудования, индивидуального подхода к каждому заказчику. Все это требует упорной и качественной работы не только работников производственных цехов, а также работников отдела маркетинга, отдела сбыта или продаж. Данное звено, в какой-то мере, является сердцем каждого производства, ведь из-за некачественной работы отдела, который занимается продвижением производимой продукции, само производство может просто встать из-за отсутствия заказов. Поэтому каждый руководитель старается наладить работу таких отделов: некоторые могут увеличивать штат сотрудников, что не всегда является целесообразным; другие – вовсе не стремятся что-то менять на своем предприятии. Но грамотные управленцы –

люди, которые хотят видеть свое производство процветающим; производство, при котором все процессы будут разложены «по полочкам», – стараются использовать и внедрять новые технологии, новые формы внутрифирменной координации, которые позволят скоординировать работу любого сотрудника каждого отдела.

CRM-системы используют все существующие каналы коммуникации с клиентами и самые современные информационные технологии для управления бизнесом.

С развитием компьютерных технологий многие экономисты, ученые начали активно заниматься исследованием эффективности внедрения CRM-систем на предприятиях. Среди них как зарубежные ученые: Р. Свифт, К. Андерсон, К. Керр, Н. Рафел, Д. Дэйвис, Э. Бонд, Б. Брендлер, Д. Уильямс, так и российские специалисты: С. Картышов, Н. Поташников, Р. Самохвалов, Б. Воронин, Е. Соломатин, Г. Галкин и др.

В рамках внутрифирменной координации работа по взаимоотношению с клиентами и заказчиками в последнее время становится все более приоритетной, что предполагает необходимость разработки такой корпоративной философии и (или) стратегии, которая ставит потребителя в центр бизнес-процесса для увеличения эффекта работы путем выстраивания долгосрочных отношений с клиентом [1].

Целью исследования, результаты которого отражены в статье, является обоснование стратегической основы для понимания и определения CRM-системы на предприятии как эффективного средства, гарантирующего, что общая стратегия бизнеса обеспечит рост прибыли предприятия.

Результаты исследования

CRM-система – это аббревиатура, которая расшифровывается как Customer Relationship Management, в дословном переводе на русский – управление взаимоотношениями с клиентами. Кто-то под этим понимает методологию ведения бизнеса, а кто-то программное обеспечение для ее автоматизации. Правы и те и другие. CRM-системы позволяют упростить работу сотрудников компании, в которой большой оборот ресурсов, большая клиентская база, а также много различных процессов и услуг.

По своей сути, CRM-система – это специальный подход к ведению бизнеса, при котором в центр деятельности компании ставится клиент. То есть, стратегия CRM предполагает создание в компании таких механизмов взаимодействия с клиентами, при которых их потребности обладают наивысшим приоритетом для предприятия. Подобная ориентированность на клиента затрагивает не только общую стратегию бизнеса компании, но и корпоративную культуру, структуру, бизнес-процессы и операции [2].

Основная цель внедрения CRM-системы на предприятии – это создание платформы по привлечению новых клиентов, а также развитию отношений с действующими клиентами. На рис. 1 отображены основные элементы CRM-системы.

Рисунок 1 – CRM-система и ее элементы

CRM-система – это ключевой инструмент для завоевания и удержания клиентов любой производственной или коммерческой организации. Она минимизирует человеческий фактор при работе с клиентами и повышает прозрачность деятельности менеджеров в сфере продаж и клиентского обслуживания. Это удобный инструмент, который не является панацеей, но становится поддержкой уже существующим процессам и правилам, и будет развиваться вместе с компанией.

Для качественной работы всего предприятия в целом, необходимо разложить все рабочие процессы «по полочкам», структурировать их и формализовать. Если все сотрудники действуют согласно регламентированным процессам, то уменьшается количество ошибок, работа компании ускоряется, а результаты труда становятся более прогнозируемыми. Выполнение всех процессов должно быть прозрачным для руководителей, так будет легче выявить слабые места компании и решить проблемы [4].

На рис. 2 отображен процесс продвижения продукции предприятия с помощью структурированной CRM-системы. Как видно из рис. 2, механизм CRM-системы по продвижению продукции предприятия неразрывно связан с сайтом предприятия, который предоставляет площадку для обратной связи с клиентом, на сайте обязательно должен быть каталог товаров и услуг, а также сайт должен давать возможность сделать онлайн-заказ.

Вышеуказанные критерии CRM-системы основаны на активной работе отдела продаж или маркетинга и включают в себя: телефонные переговоры, деловую E-mail-переписку, SMS, входящие заказы.

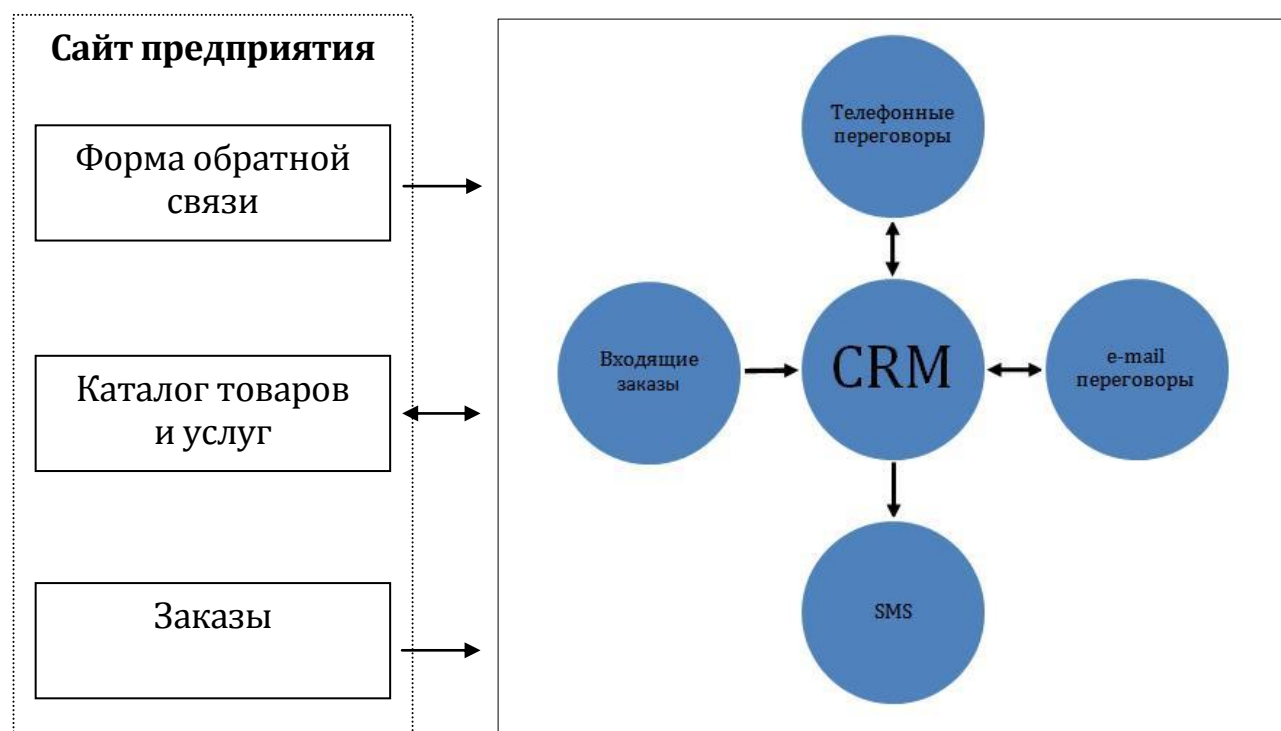

Рисунок 2 – Механизм CRM-системы по продвижению продукции предприятия

Основой любой CRM-системы является база данных физических и юридических лиц, которые взаимодействуют с компанией в рамках деятельности предприятия. Это клиенты, филиалы компании, поставщики, партнеры и даже конкуренты.

База данных клиентов – это очень ценный актив, и CRM-система позволяет использовать его с максимальной эффективностью. Организация получает полную информацию о своих клиентах, их предпочтениях и истории взаимоотношений с компанией. Основываясь на этих данных можно построить стратегию взаимодействия. В совокупности с мощными аналитическими инструментами CRM позволяет удержать и развить существующих клиентов, определить из них наиболее ценных, и привлечь новых [3].

CRM-система помогает менеджерам планировать продажи и организовывать прозрачное управление сделками (рис. 3). Система хранит всю историю общения с клиентами, и это помогает департаменту продаж анализировать его поведение, формировать лучшие предложения и завоевывать лояльность и доверие.

Система позволяет руководителям контролировать качественные показатели работы подчиненных, выполнение планов по продажам, соблюдение сроков оплаты и поставки. Также можно оценивать объем и вероятность сделок, управлять процессами продаж, следить за состоянием сделки.

Помимо функций CRM-систем, которые отображены на рис. 3, одной из важных функций CRM-системы является управление и учет рабочего времени. Можно не только протоколировать текущее рабочее время, но и планировать загрузку на будущее.

Рисунок 3 – Бизнес-процессы, управление которыми возможно с помощью CRM-системы, адаптировано по [6]

Средства CRM предлагают удобный доступ к расписанию, в котором сотрудник может планировать свое рабочее время, отмечать результаты выполнения дел по плану. Это в свою очередь дает руководству возможность контролировать загруженность и эффективность работы подчиненных. История работы формируется по каждой сделке или клиенту отдельно, генерация большей части задач автоматизирована и позволяет сотрудникам скинуть с себя рутину.

Коммуникации внутри компании страдают, малоэффективны и приводят к сбоям процессов в бизнесе. Вследствие этого снижается прибыль. CRM система организывает взаимодействие и обмен информацией внутри компании на высоком уровне, ликвидирует «информационные провалы» и потери важной информации [4].

Повысить рентабельность предприятия нельзя без анализа информации о клиентах, доходах от них, их ценности, анализа системы продаж в целом. Система CRM позволяет компании получить полную статистику и провести сложный анализ данных.

Внедрение CRM-системы можно подразделить на несколько основных этапов, которые включают в себя [6]:

1. Разработку стратегии. На этом этапе, проанализировав ситуацию в компании, ставятся цели, которых хотят достичь при внедрении данной системы.

2. Определение бюджета и создание команды интеграции.

3. Определение платформы. Обычно выделяют несколько платформ, из которой лучше будет та, которая не только поможет хорошо осуществить внедрение, но и в дальнейшем можно было ее дорабатывать, интегрировать

в нее другие программы, настраивать, не сложно обновлять и поддерживать сотрудниками компании.

4. Определение интегратора. Лучше всего для этого подойдет специалист, который уже достаточно долго работает в данной сфере, так как сам процесс внедрения достаточно сложный и долгий, и если выбрать неопытного человека, то, скорее всего внедрение затянется или будет провалено.

5. Реализация проекта. На этом этапе компания, которая заказала систему, должна контролировать и проверять сроки реализации внедрения, а также проверять соответствие результатов требуемого функционала.

6. Запуск системы. Проверить правильное функционирование программы возможно только при ее использовании, поэтому в функции интегратора входит не только установка системы CRM, но и обучение сотрудников в правильном ее использовании, а также контролирование работы на начальных этапах.

7. Анализ работы на основе пожеланий и замечаний пользователей. После установки и некоторой работы происходит доработка системы по необходимости. Крайне важно проводить постоянный мониторинг работы и изменять систему по актуальным потребностям компании.

Выводы

На основе анализа проблем, связанных с внедрением и перспективами внедрения CRM-систем на производственных или коммерческих предприятиях можно сделать вывод о том, что внедрение CRM-системы на предприятии обеспечивает менеджерам проектов или контрактов доступ ко всей нужной информации, позволяет оперативно и своевременно решать возникшие проблемы, расширяет возможности учета всех пожеланий клиентов. В свою очередь руководители получают возможность видеть всю картину работы в компании в целом. Это позволяет оптимизировать производство.

Конечно, настройка любой CRM-системы индивидуальна для каждой компании. Есть более десятка популярных систем, отличаются они функционалом, платностью, языковыми настройками.

Проблема внедрения CRM-систем в производственных или коммерческих предприятиях в современной экономической ситуации становится все более актуальной и требует тщательного изучения и проработки, так как от оптимизации их деятельности в стране, зависит как эффективность деятельности производственных предприятий, так и общеэкономический климат в стране.

Перечень использованных источников

1. Белоусова П. О. Внедрение CRM-систем на предприятии российского рынка [Электронный ресурс] / П. О. Белоусова, Д. Р. Богданова // European research. – 2015. – № 1(2). – Режим доступа: <http://goo.gl/8vvm0M>. – Загл. с экрана.

2. Кораблёв О. В. Методология внедрения CRM-системы на предприятии [Электронный ресурс] / О. В. Кораблев, Е. Б. Золотухина // Современные проблемы науки и образования. – 2013. – № 4. – Режим доступа: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=9662>. – Загл. с экрана.

3. Резник Г. А. Стратегическая клиентоориентированность корпорации как вызов времени / Г. А. Резник, О. В. Яшина // Менеджмент и Бизнес-администрирование. – 2013. – №2. – С. 67-76

4. Резник Г. А. О роли маркетинга в системе стратегического управления предприятия / Г. А. Резник // Российский журнал менеджмента. – 2016. – №4. – С. 17-21.

5. Винокуров А. CRM система: плюсы внедрения в бизнес-структуру [Электронный ресурс] / А. Винокуров // Деловой мир : онлайн-проект. – Режим доступа: <https://goo.gl/9hiGMe>. – По состоянию на 27.09.2013. – Загл. с экрана.

6. Титов С. В. Этапы внедрения CRM-системы на предприятии / С. В. Титов // Транспортное дело России. – 2011. – № 10. – С. 38-40.

© Г. А. Резник, Л. С. Парамонова

CRM as a new functional form of intra-company coordination of production enterprises

Reznik Galina

Penza State University of Architecture and Construction, Head of Department of Marketing and Economic Theory, Doctor of Science (Economics), Professor, Russia

Paramonova Lidia

Penza State University of Architecture and Construction, Master's Degree student, specialty "Management", program "Building marketing", Russia

Abstract. The article reveals the essence of CRM-system as a new methodology of running business, which is becoming more common in recent times and involves forming the mechanisms of interaction with clients, focusing on the priority of their needs, creating a platform to attract new customers, as well as the development of relations with existing customers.

The main elements of the CRM-system, as well as the mechanism of the process of promotion of enterprise products based on their use are considered. The key stages of the implementation of CRM-system are presented; conclusions about the prospects of the implementation of CRM-systems on industrial or commercial enterprises are made.

Keywords: the essence of CRM system; function of the CRM system; elements; mechanism and tools for the CRM system.

© G. Reznik, L. Paramonova

Формування і розвиток соціальної інфраструктури муніципальних утворень

Євсєєва Ольга Олексіївна

*Український державний університет залізничного транспорту,
професор кафедри обліку і аудиту, доктор економічних наук, професор, Україна*

Анотація. Управління розвитком муніципальних утворень розглядається в контексті управління процесами розвитку відповідної територіальної системи, що зорієнтоване на багатоаспектність розвитку цієї системи та багатовекторність інтересів представників місцевої громади. Виділено деякі продуктивні моменти зарубіжного досвіду, які можуть знайти успішне застосування в українській практиці програмно-цільового управління розвитком соціальної інфраструктури муніципальних утворень. Доведено, що муніципальне утворення як суб'єкт, що володіє певними ресурсами, у процесі реалізації своєї місії, яка полягає в наданні комплексу послуг територіальній громаді та забезпеченні стандартів життя населення, має використовувати їх ефективно.

Ключові слова: соціальна інфраструктура; муніципальне утворення; програмно-цільове управління; стандарти життя; послуги.

Вступ

Сучасні українські міста і поселення зазнають складних перетворення, у тому числі форм і методів управління їх розвитком [1, с. 160]. За роки сучасних реформ держава мінімізувала свою участь у контролі благополуччя стану міських і поселенських територій, а також за природокористуванням, що обумовлює цей стан, і містобудуванням [2, с. 74]. Істотні зміни відбуваються в регулюванні соціальної інфраструктури і трансформації її об'єктів, діяльності підприємств (у тому числі з небезпечними і шкідливими умовами праці) й оцінки її впливу на навколишні території, екологічне середовище в населених пунктах. Зменшилися державні і муніципальні витрати на облаштування та підтримку належного санітарного порядку міст і поселень. У результаті значна частина українських міст, селищ і іншого типу місць компактного проживання людей не має привабливого образу, а багато об'єктів соціальної інфраструктури перестали бути такими, змінивши профіль діяльності.

Низький рівень життя значної частини населення впродовж тривалого часу привів до диспропорцій у потребах і платоспроможних можливостях людей у вирішенні актуальних для них життєвих питань, у тому числі зокрема тих, що стосуються соціальних послуг. Надання соціальних послуг на умовах державних гарантій стає все більш диференційованим. Ці послуги можуть отримувати окремі категорії населення в державних і муніципальних соціальних установах, які, як правило, будуються за типовими проектами і тому вони дуже схожі один на один у різних муніципальних утвореннях. Багато які з цих об'єктів побудовано багато років тому, мають високу міру зносу, давно не мали капітального і навіть косметичного ремонту.

Зростає частка платних соціальних послуг. У світлі цих реалій виникли нові види послуг, форм обслуговування й об'єкти соціальної інфраструктури, що відповідають їм. Ці об'єкти нерідко будуються за оригінальними проектами, з використанням сучасних будівельних технологій і дизайну.

Слід зазначити, що останніми роками в Україні сталися певні позитивні зрушення в соціальній інфраструктурі низки деяких муніципальних утворень, які стали учасниками державних цільових програм, орієнтованих на соціально-економічний розвиток регіонів. Позитивно вплинути на розвиток соціальної інфраструктури мають справити поліпшення стану довкілля, створення ефективної системи утилізації відходів виробництва і споживання. Формування стійкої мотивації на здоровому способі життя, відродження масової фізичної культури і залучення населення до систематичних занять фізичною культурою і спортом як важливі елементи стратегії перетворень передбачають модернізацію відповідних елементів соціальної інфраструктури.

Наукова проблема розвитку соціальної інфраструктури муніципальних утворень залишається дуже актуальною. З огляду на це виникає необхідність створення умов для вирівнювання рівня розвитку соціальної інфраструктури міських і сільських муніципальних утворень, підвищення ефективності діяльності органів влади різного рівня, меж їх повноважень у цій сфері[чekanням].

Проблеми формування і розвитку соціальної інфраструктури муніципальних утворень знайшли відображення в наукових працях багатьох провідних учених. Вагомий внесок у вивчення її окремих аспектів зробили В. М. Вакуленко [3], В. І. Куценко [4, 5], Е. М. Лібанова [6], О. В. Мартякова [7], А. Ф. Мельник [8], Т. Л. Миронова [9], В. М. Новиков [10], М. К. Орлатий [3], А. П. Осітнянко [11], С. Л. Пакулін [12], А. А. Пакуліна [13], О. О. Топчій [14], В. П. Третяк [15] та інші. Однак аналіз наявних досліджень свідчить, що в більшості з них управління розвитком муніципальних утворень не розглядається в контексті управління процесами розвитку відповідної територіальної системи, що зорієнтоване на багатоаспектність розвитку цієї системи та багатовекторність інтересів представників місцевої громади. Цим визначаються мета і завдання проведеного дослідження, його актуальність.

Цілі проведеного дослідження: розглянути управління розвитком муніципальних утворень в контексті управління процесами розвитку відповідної територіальної системи, що зорієнтоване на багатоаспектність розвитку цієї системи та багатовекторність інтересів представників місцевої громади; визначити деякі продуктивні моменти зарубіжного досвіду, які можуть знайти успішне застосування в українській практиці програмно-цільового управління розвитком соціальної інфраструктури муніципальних утворень; довести, що муніципальне утворення як суб'єкт, що володіє певними ресурсами, у процесі реалізації своєї місії, яка полягає в наданні комплексу послуг територіальній громаді та забезпеченні стандартів життя населення, має використовувати їх ефективно.

Результати дослідження

У територіальній структурі кожної країни можна виділити три рівні: національний, регіональний і первинний. Первинний рівень називають муніципальним. На муніципальному рівні формуються найменші адміністративно-територіальні одиниці країни, які у світовій практиці отримали назву муніципальних утворень.

Муніципальне утворення – це первинна адміністративно-територіальна одиниця держави, в межах якої здійснюється місцеве самоврядування, представлене територіальною громадою та виборними органами й забезпечене певним чином фінансово-матеріальною основою. Будь-яке муніципальне утворення є єдністю трьох компонентів:

- населення, що формує територіальну громаду, визначає зміст існування муніципального утворення. Згідно із Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» територіальна громада — жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр. Це соціальний компонент муніципального утворення;

- території як нероздільної єдності просторової складової і природних ресурсів, що на ній розміщені. Це природний компонент муніципального утворення;

- економіки як сукупності господарюючих організаційних утворень і взаємозв'язків між ними, що забезпечують життєдіяльність муніципального утворення, задоволення його різноманітних життєвих потреб. Це економічний компонент муніципального утворення [16, с. 5].

Як вважає О. І. Замковий, муніципальне утворення як об'єкт стратегічного планування в системі стратегічного управління має свої специфічні особливості, які визначаються тим, яка територія і населені пункти входять до його складу. Із позиції системного підходу муніципальне утворення як об'єкт стратегічного планування можна розглянути у вигляді сукупності шести взаємопов'язаних макropідсистем [17]:

- 1) місцеве господарство, що включає всю інфраструктуру, яка забезпечує життєдіяльність муніципального утворення;

- 2) виробнича сфера, до якої входять усі галузі матеріального виробництва (окрім АПК), що виробляють валовий продукт;

- 3) агропромисловий комплекс, що включає сільське та лісове господарство, територію й природні ресурси як джерело багатства;

- 4) соціальна сфера, до складу якої входять усі галузі відтворення й духовного розвитку населення муніципального утворення;

- 5) фінансово-економічна сфера, що забезпечує макроекономічні пропорції, фінансові зв'язки галузей муніципального утворення у вигляді місцевого бюджету;

- 6) управлінська сфера, що включає сукупність муніципальних органів влади і контролю.

На думку С. М. Сергієнко, під муніципальним утворенням розуміємо міське чи сільське поселення, декілька поселень, об'єднаних спільною територією, або частину поселень, у межах яких здійснюється місцеве самоврядування, наявні муніципальна власність, місцевий бюджет і виборні органи місцевого самоврядування. У межах муніципальних утворень функціонують самоврядні територіальні громади, основними умовами розвитку яких виступають функціональна самодостатність та високий рівень соціальної організації. Зарубіжний досвід муніципального управління доводить, що не можна ототожнювати населений пункт і муніципальне утворення, оскільки до їх складу може входити декілька населених пунктів. Враховуючи те, що в Україні діє дворівнева система самоврядування, до муніципальних утворень насамперед слід віднести територіальні системи низового (первинного) рівня, в яких функціонують органи місцевого самоврядування, тобто села, селища і міста. Муніципальні утворення можуть виступати об'єктами регіональної економіки та суб'єктами регіональної політики, спрямованої на підтримку розвитку цих територіальних систем. С. М. Сергієнко обґрунтовано доцільність розмежування двох понять: «муніципальне управління» та «управління розвитком муніципальних утворень». Термін «муніципальне управління», або «муніципальний менеджмент», використовується для характеристики системи управління, яка включає комплекс управлінських дій у межах повноважень органів місцевого самоврядування, передбачених законодавством. Управління розвитком муніципальних утворень розглядається в контексті управління процесами розвитку відповідної територіальної системи, що зорієнтоване на багатоаспектність розвитку цієї системи та багатовекторність інтересів представників місцевої громади [18, с. 9-10].

Не можна ототожнювати поняття «населений пункт (поселення)» і «муніципальне утворення», оскільки до складу муніципального утворення як первинної адміністративно-територіальної одиниці можуть входити декілька населених пунктів. Так, в Україні декілька сіл можуть формувати одну сільську територіальну громаду, що традиційно перебрала на себе назву представницького органу місцевого самоврядування села — сільська рада. Усі поселення поділяються на міські (місто, селище) і сільські (село, хутір).

Муніципальне утворення як суб'єкт, що володіє певними ресурсами, у процесі реалізації своєї місії, яка полягає в наданні комплексу послуг територіальній громаді та забезпеченні стандартів життя населення, має використовувати їх ефективно. У більшості випадків для здійснення функцій управління муніципальними утвореннями за такого підходу залучаються професійні менеджери.

В Україні замість поняття «муніципальний» частіше вживається термін «комунальний» (комунальне господарство, комунальна власність), що відповідає французькій моделі місцевого самоврядування, елементи якої використані при побудові системи управління розвитком первинних адміністративно-територіальних утворень у нашій країні. Управління розвитком муніципального утворення здійснюється через інститут місцевого самоврядування.

Саме поняття «самоврядування» вперше було вжито в період Великої французької революції, щоб підкреслити самостійність громади щодо держави. Місцеве самоврядування в його сучасному розумінні з'явилося в середині XIX ст. Термін «місцеве самоврядування» було введено німецьким ученим Рудольфом Гнейстом для позначення такого управління на місцях, при якому територіальні громади, що історично склалися, були наділені правом самостійно (в межах законів) вирішувати місцеві справи. Місцеве самоврядування — це система організації влади на місцях, за якої місцеві громади мають реальну можливість через різні форми самостійно, незалежно від держави розв'язувати проблеми, що стосуються організації їх життя. Основу місцевого самоврядування становить територіальна громада, яка є його первинним суб'єктом [16, с. 6].

Проблематику діяльності органів місцевого самоврядування, орієнтованих на вдосконалення управління розвитком соціальної інфраструктури як безпечного середовища життєзабезпечення, в наукових публікаціях не висвітлено. Дуже мало наукових розробок, що стосуються організаційного й економічного забезпечення розвитку соціальної інфраструктури муніципальних утворень у ринкових умовах.

Аналіз трансформації наукових переконань стосовно категорії «соціальна інфраструктура» виявив, що в сучасній літературі немає загальноприйнятого визначення поняття «Соціальна інфраструктура». Тривалий час соціальна інфраструктура розглядалася в загальному контексті уявлень про інфраструктуру, привертаючи увагу фахівців різних галузей науки. Різні фахівці на основі своїх професійно орієнтованих точок зору, аналізували процес створення умов для трудової та інших форм діяльності людей, аргументуючи роль інфраструктури і формулюючи ті або інші визначення поняття. З огляду на це в різних поняттях переважали різні аспекти життєдіяльності й інфраструктурні умови їх забезпечення.

Попри те, що останніми роками відзначається посилення уваги до проблем розвитку соціальної інфраструктури, в теоретичному плані вона є доки ще малодослідженою сферою економіки. Теоретико-методологічний зміст цієї галузі науки і практики залишається розпливчатим і спірним, думки різних учених досить істотно різняться щодо суті та ролі соціальної інфраструктури, її місця в системі суспільного відтворення, поглядів на класифікацію елементів. Недостатньо вивчені проблеми управління, шляху вдосконалення організаційного й економічного забезпечення функціонування і розвитку соціальної інфраструктури.

Більшість дослідників розглядає функції соціальної інфраструктури [19- 22] виходячи з того, що вони визначаються і підпорядковані цілям соціального й економічного розвитку суспільства. Соціальна інфраструктура покликана сприяти всебічному задоволенню різноманітних потреб суспільства. До найбільш значущих її функцій належать:

- створення умов для формування прогресивних тенденцій у демографічних процесах;

- відтворення робочої сили, що якісно відповідає потребам і рівню розвитку виробництва;
- ефективне використання трудових ресурсів;
- забезпечення оптимальних житлово-комунальних і побутових умов життя населення;
- поліпшення і збереження фізичного здоров'я населення;
- раціональне використання вільного часу людей.

Сучасною наукою і практикою важливим елементом соціальної інфраструктури міст і поселень визнається екоінфраструктура, під якою розуміється комплекс мереж, територій, об'єктів і систем природного, природно-антропогенного й антропогенного походження з природним режимом функціонування. Цей комплекс забезпечує умови для підтримувального, збалансованого розвитку природного середовища, збереження ландшафтного і біологічного різноманіття, покращення життєвого середовища. Він створює необхідні сприятливі умови середовища життєдіяльності населення, і таким чином є основою для розвитку інших типів інфраструктури.

Для формування соціальної інфраструктури в аспекті державного і муніципального управління цим процесом велике значення мають:

- адекватне фінансування, що в сучасних умовах є багатоканальним;
- система державних соціальних стандартів, яка слугує нормативною базою й інструментом для розрахунку бюджетної потреби та оцінки фактичного виконання бюджетів різних рівнів;
- середньострокове і довгострокове планування, у тому числі з використанням методу розробки модельного комплексу;
- інформаційне забезпечення.

Діяльність сучасних органів місцевого самоврядування (ОМСВ) у сфері розвитку соціальної інфраструктури муніципальних утворень заснована на конституційних правах, згідно з якими обумовлені параметри, функції і повноваження місцевого самоврядування і його органів. Серед них прямих норм, що належать до управління розвитком соціальної інфраструктури, немає. У зв'язку з указаними обставинами істотне значення для діяльності ОМСВ щодо досягнення цілей і вирішення завдань у напрямку розвитку соціальної інфраструктури міст і поселень мають рішення місцевих представницьких органів і виконавчих органів спеціальної компетенції. Ці органи розробляють і приймають відповідні нормативні правові документи, виконують інші значущі для розвитку соціальної інфраструктури функції, до того ж орієнтуються переважно на галузеві установки.

Пріоритетне значення для управління розвитком соціальної інфраструктури мають різного рівня програми соціально-економічного розвитку територій і конкретних муніципальних утворень, цільові соціальні програми та проекти. Їх роль для ОМСВ обумовлена як цільовим фінансуванням, так і тим, що в цих документах окреслені найважливіші напрями, показники й індикатори, які дозволяють визначати пріоритети, методи вибору діяльності, оцінювати ефективність діяльності в напрямку розвитку соціальної інфра-

структури та її окремих об'єктів. Водночас, роль ОМСВ у розробці цих програм і проектів, якщо вони не муніципальні, а також в управлінні ходом їх реалізації незначна, їх інтереси на інших рівнях управління практично не враховуються.

У розвинених зарубіжних країнах (США, Норвегія, Німеччина, Данія, Франція) є досить великий і успішний досвід розвитку соціальної інфраструктури на основі планування за участю громадян і широкого кола фахівців науки і практики.

Великий науковий внесок у теорію розвитку соціальної інфраструктури міст і поселень зробили вчені німецької школи просторового аналізу. Теорія центральних місць В. Кристаллера та його послідовників стала теоретико-методологічною базою для моделювання розвитку соціальної інфраструктури міст і поселень багатьох країн [23, с. 312].

Резюмуючи результати проведеного дослідження, нами виділено деякі продуктивні моменти зарубіжного досвіду, які можуть знайти успішне застосування в українській практиці програмно-цільового управління розвитком соціальної інфраструктури муніципальних утворень. Зокрема:

- формування спеціалізованих органів, що концентрують кваліфіковані кадри, які здійснюють розробку цільових програм і механізмів розвитку соціальної інфраструктури конкретних муніципальних утворень;

- використання технологій структурного забезпечення програмно-цільового управління шляхом: інтеграції органів муніципального управління через цільову програму в діючі структури регіонального управління; залучення зовнішніх організацій для розробки й управління реалізацією програм розвитку соціальної інфраструктури муніципальної освіти;

- розробка стратегічних планів соціально-економічного розвитку країни та її окремих територій, міст і поселень як основа змін діяльності органів місцевого самоврядування щодо управління розвитком соціальної інфраструктури конкретної муніципальної освіти;

- забезпечення участі в процесах розробки цільових програм представників різних суб'єктів (бізнесу, освіти, охорони здоров'я та ін.), чий інтереси пов'язані з конкретною муніципальною освітою і місцевою спільнотою;

- визначення базового складу пріоритетних напрямів розвитку соціальної інфраструктури конкретної муніципальної освіти, виходячи з інтересів розвитку місцевих співтовариств, за участю бізнесу й організацій, що мають креативний потенціал (ВНЗ, НДІ) та ін.;

- включення до системи показників планування і моніторингу індикаторів, що відображають різні сторони життя населення, зокрема пов'язані із соціальними потребами, в цілому якістю життя і довкілля;

- використання інваріантного формування змісту цільових програм, які стосуються розвитку соціальної інфраструктури конкретних муніципальних утворень, що виявляється у складі цілей, завдань, напрямів і програмних заходів;

- розробка і використання системи критеріїв для оцінки обґрунтованості управління розвитком соціальної інфраструктури в межах програм соціа-

льно-економічного розвитку територій, на основі інноваційної спрямованості цілей, їх відповідності наявним ресурсам; очікуваний вплив на модернізацію соціальної інфраструктури регіональної та місцевої економіки та ін.

Незважаючи на значну роль приватного підприємництва в розвитку соціальної інфраструктури, у більшості зарубіжних країн важливу роль відіграє держава, виконуючи координаційні функції й активно, цілеспрямовано беручи участь у його фінансуванні.

Зарубіжний досвід розвитку соціальної інфраструктури міст і поселень з багатьох його аспектів, передусім стосовно практики планування, а також ролі інститутів громадянського суспільства може бути успішно адаптований у сучасній Україні насамперед на основі коригування чинного законодавства та підвищення кваліфікації фахівців системи державного і муніципального управління [24, с. 43-49].

Проблеми ресурсного забезпечення соціальної інфраструктури і шляхів їх вирішення у світлі пріоритетів сучасної соціальної політики розглянуті нами на прикладах окремих елементів соціальної інфраструктури.

Виявлено, що за останні роки істотні позитивні зрушення відзначені в обласних центрах України, де в соціальній сфері з'явилися різного виду форм власності підприємства й організації, в тому числі інноваційні шкільні та дошкільні установи, побудовані великі, добре обладнані медичні центри, активно функціонують театри, інші культурні й установи для дозвілля, отримали розвиток державні і недержавні вищі та середні професійні освітні установи. Проте в цілому ситуація за рівнем розвитку соціальної інфраструктури в багатьох конкретних муніципальних утвореннях, особливо сільських, несприятлива.

За деякими напрямками відзначаються істотні недоліки в будівництві й капітальному ремонті соціальних об'єктів, а відтак, незабезпеченість населення відповідними соціальними послугами. Особливо гостро це стосується дитячих дошкільних установ. Усе ще не вирішено вповні питання про належний благоустрій усіх загальноосвітніх установ. Низькою залишається якість медичного обслуговування, передусім через слабку матеріально-технічної базу медичних установ, їх недостатню укомплектованість лікарськими й іншими медичними кадрами. Останнє нерідко пов'язане з неможливістю оперативного вирішення житлових проблем фахівців. Багато проблем, що стосуються стану об'єктів у системі освіти, культури, фізичної культури і спорту. Проявляються випадки закриття малокомплектних соціальних установ у селищах з невеликою чисельністю населення, що різко негативно впливає на доступність соціальних послуг їх населенню.

Усе більшого значення для вирішення соціальних проблем і задоволення відповідних потреб населення набувають платні послуги. Соціально орієнтовані платні послуги, які дуже широко поширені в муніципальних утвореннях, переважно виявляються державними і муніципальними установами. Часто це завдає шкоди наданню гарантованих соціальних послуг. Асортимент гарантованих соціальних послуг дуже невеликий, а відповідні сервісні послуги нерозвинені в багатьох муніципальних утвореннях. Жителі біль-

шості малих міст і поселень України змушені долати різні бюрократичні перешкоди, витрачати багато свого часу, звертаючись за спеціальними, кваліфікованими послугами в більших населених пунктах.

В українських містах і поселеннях є чимало соціальних проблем, які безпосередньо впливають на якість життя людей і їх вирішення повинно обумовлювати спрямованість розвитку соціальної інфраструктури конкретних муніципальних утворень, включаючи медичні, освітні фізкультурно-оздоровчі, культурно-дозвілєві й інші соціальні об'єкти. Для цілеспрямованого вирішення таких проблем потрібна активна муніципальна соціальна політика, одним з основних напрямів якої слід розглядати управління формуванням і розвитком адекватного для конкретної муніципальної освіти комплексу соціальних об'єктів і в цілому соціальної інфраструктури.

У світлі викликів часу актуалізація тих або інших соціальних проблем, поява нових способів їх вирішення, в контексті змін суспільних відносин зумовлюють і трансформацію домагань людей на соціальні послуги і пов'язане з ними обслуговування. Очевидно, що органам місцевого самоврядування необхідно планомірно займатися вивченням трансформації соціальних потреб населення та його окремих груп, а також оцінкою їх задоволення за допомогою розвитку соціальної інфраструктури муніципальних утворень. На основі оцінки соціальних проблем слід ухвалювати управлінські рішення, формувати ті або інші нормативно-правові документи, програми, забезпечуючи їх реальне організаційне, кадрове, фінансове, інституційне забезпечення.

Оцінка результативності і ефективності діяльності ОМСВ щодо розвитку вулично-дорожньої мережі як елементу соціальної інфраструктури, орієнтованої на безпеку середовища життєдіяльності населення, потребує істотної зміни діючого порядку організаційного та фінансового забезпечення змісту і розвитку цієї мережі. У зв'язку з цією обставиною необхідно здійснити розробку типових програм розвитку вулично-дорожньої мережі і підвищення безпеки дорожнього руху (БДД) для найбільших, великих, середніх і малих міст та інших поселень, виходячи з реальних даних про стан вулично-дорожньої мережі і рівень БДД у конкретних видах муніципальних утворень України.

Вивчення особливостей фінансового забезпечення функціонування і розвитку в цілому соціальної інфраструктури і конкретно її окремих елементів дозволило нам констатувати, що в межах державних соціальних зобов'язань це забезпечення здійснюється за рахунок коштів бюджетів усіх рівнів бюджетної системи України, а також позабюджетних фондів [25]. Підходи, що склалися, в цій сфері характеризуються традиційно недостатніми обсягами коштів, що виділяються, на забезпечення відповідної діяльності. ОМСВ мають дуже обмежені кошти для реалізації планів перетворень соціальної інфраструктури муніципальної освіти, їх діяльність істотно залежить від міжбюджетних трансфертів.

Для досягнення цільових орієнтирів довгострокового розвитку соціальної інфраструктури потрібне збільшення складової бюджету регіонів і муніципальних утворень, що включає витрати на освіту, охорону здоров'я, ку-

льтуру, облаштування території, розвитку вулично-дорожньої мережі одночасно з удосконаленням системи фінансування послуг у цих видах економічної діяльності. Також необхідна активна політика вирівнювання соціально-економічних можливостей окремих регіонів і муніципальних утворень. Органи місцевого самоврядування можуть мати додаткове джерело поповнення свого бюджету за рахунок ініційованого ними будівництва фортів. Під фортим розуміється об'єкт нерухомості типу комплексних центрів послуг населенню в рекреаційній зоні вулично-дорожньої мережі.

Розвиток фортів можливий за рахунок інвестиційної діяльності. ОМСВ інвесторові надає містобудівну концепцію, право користування можливою інженерією (електроенергія, в даному разі може бути використаний досвід альтернативних джерел – мініГЕС, вітряки, газогенератори худе, можливість спорудження свердловини, будівництва очисних, зливозводи, прокладення газових магістралей, будівництва котельних і головне – земля). Інвестор, у свою чергу, здійснює будівництво, але не на правах приватної власності, а на правах довгострокової оренди. У наших вітчизняних реаліях українські бізнесмени надають перевагу правам власності, не враховуючи низку переваг, пов'язаних з правом оренди. Наприклад, того, що орендні платежі зараховуються в собівартість виробництва. Різко зменшуються вкладення інвестора за рахунок спрощення отримання землевідведення й узгоджень у прокладенні комунікацій, за рахунок колективного користування інженерією, Інтернетом, за рахунок спрощення протипожежної безпеки, охорони, медичного, соціально-побутового забезпечення, що надають виробничому або соціально-культурному об'єкту додаткові переваги. За умови цілеспрямованої, грамотної взаємодії з інвесторами їх мотивації на інвестування і розвиток цікавої для них діяльності при праві довгострокової оренди зберігатимуться. Термін оренди розрахунковий і залежить від багатьох обставин, у тому числі і від того чи може ОМСВ чекати якусь кількість років, не отримуючи ніякої орендної плати, чи є необхідність обов'язково отримувати дохід за рахунок такої сплати, щомісячно, зі збільшенням орендних став по роках. У разі невеликих муніципальних утворень рішення про інвестицію повинний погоджувати загальний схід громадян, що практично ліквідує можливість корупції.

З переходом фортів з однієї стадії зростання на іншу інвестиційна привабливість місця у форті сильно зростає. На нашу думку, важливо зберігати естетичну, архітектурну привабливість споруджень форту, задану містобудівною концепцією.

Важливо, що інвестиційна складова об'єктів дуже різноманітна і може бути невеликою величиною, що до снаги малим підприємцям. Таким чином, форти можуть послужити розвитку малого підприємництва в Україні, помноживши число представників середнього класу.

ОМСВ при їх активній позиції і цілеспрямованих зусиллях мають досить об'єктивні підстави для позитивної зміни соціальної інфраструктури муніципальних утворень.

Виникла потрібна в розробці концепції вдосконалення економічних основ і управління розвитком соціальної інфраструктури муніципальних утворень.

Соціальна інфраструктура муніципального утворення – це складний комплекс, що включає по-господарськи облаштовану для різних видів суспільного життя людей територію, сферу послуг у складі систем надання соціальних послуг і сервісної діяльності, а також інституційно забезпечену систему управління функціонуванням і розвитком соціальної інфраструктури, орієнтованої на безпечну життєдіяльність населення.

Формування і розвиток соціальної інфраструктури залежить від установлених правил містобудування, активності громадян у процесі публічних слухань під час ухвалення ОМСВ тих або інших рішень щодо облаштування території. Пріоритетними напрямками управління розвитком елементів соціальної інфраструктури, відповідно до повноважень ОМСВ того або іншого типу муніципального утворення, є розвиток об'єктів соціальної сфери і сервісної діяльності, вулично-дорожньої мережі та системи інформаційного забезпечення об'єктивізації управлінських рішень, що приймаються.

Виконуючи функції стосовно реалізації соціальних гарантій у межах чинного законодавства, ОМСВ мають регулювати розвиток соціальних об'єктів і різних соціальних служб як елементів соціальної інфраструктури муніципального утворення, виходячи з прописаних повноважень для конкретного типу муніципального утворення у світлі соціальних потреб його населення та їх задоволення за допомогою відповідних соціальних послуг.

ОМСВ повинні заохочувати ініціативи щодо розвитку соціальної інфраструктури, що витікають від уповноважених організацій соціальних галузей, а також підприємств, що займаються сервісною діяльністю, у тому числі шляхом формування муніципального замовлення, включаючи різноманітні механізми: цільові програми, виділення землі під будівництво, пільги на оренду приміщень та ін. Приватно-державне партнерство у сфері розвитку соціальної інфраструктури муніципальних утворень доки не отримало активної підтримки з боку бізнесу і суспільства.

Основою успішного розвитку сфери послуг як елементу соціальної інфраструктури муніципальних утворень є персонал, який здійснює обслуговування. Організація професійного навчання такого персоналу і соціальний контроль якості послуг мають стати пріоритетними напрямками діяльності ОМСВ.

Ефективність діяльності ОМСВ у сфері розвитку соціальної інфраструктури муніципального утворення залежить від адекватної повноваженням і викликам часу організаційно-управлінської роботи, якості кадрів, а також достовірності інформаційного забезпечення.

У контексті державної соціальної політики необхідно підвищувати ефективність бюджетних витрат на розвиток соціальної інфраструктури муніципальних утворень. В умовах обмежених бюджетних ресурсів це слід робити, досягаючи певного компромісу між економічною ефективністю і соціа-

льною справедливістю, уникаючи під час розрахунку фінансових нормативів і при визначенні необхідних бюджетних асигнувань, як «розпорошення» бюджетних коштів, так і концентрації бюджетних коштів на обмеженій кількості напрямів.

З метою впорядкування інформаційного забезпечення діяльності щодо розвитку соціальної інфраструктури доцільно створити інформаційну систему «Електронний паспорт соціальної інфраструктури муніципального утворення».

У табл. 1 наведено, розроблені в ході виконання дослідження завдання і критерії їх вирішення по розвитку соціальної інфраструктури муніципального утворення в межах реалізації цільових програм.

Таблица 1 – Завдання та критерії їх вирішення щодо розвитку соціальної інфраструктури муніципального утворення

Найменування завдання		Критерії вирішення
1		2
1. Керованість реалізацією програмних заходів	Моніторинг системи управління цільовою програмою розвитку соціальної інфраструктури муніципального утворення (МУ). Моніторинг відповідності регіональних програм розвитку до інтересів конкретних МУ у розвитку їх соціальної інфраструктури. Методична підтримка реалізації програм. Формування пропозицій щодо коригування заходів програми, розробка пропозицій стосовно першочергових заходів, щодо обсягів і можливих джерел фінансування.	Систематизація статистичної інформації про систему управління соціальним розвитком МУ у регіонах України. Систематизація статистичної й аналітичної інформації про відповідність регіональних програм розвитку до інтересів конкретних МУ в розвитку їх соціальної інфраструктури, згідно з чинним законодавством. Публікація основних методичних матеріалів. Наявність можливості моніторингу та оперативного коригування комплексу заходів програми.
2. Якість моніторингу й аналізу ходу реалізації програмних заходів	Моніторинг і аналіз ходу реалізації програми (регіональної або цільової).	Систематизація статистичної й аналітичної інформації про реалізацію заходів програм. Моніторинг результатів реалізації заходів програм. Оцінка досяжності програмних цілей. Аналіз ефективності програмних заходів.
3. Якість моніторингу й аналізу діяльності суб'єктів управління	Моніторинг і аналіз діяльності суб'єктів управління, уповноважених у сфері розвитку соціальною інфраструктурою МУ.	Моніторинг діяльності суб'єктів управління. Оцінка ефективності органів виконавчої влади. Ранжирування замовників програм. Інформація про координацію діяльності.

Закінчення табл. 1

Найменування завдання		Критерії вирішення
1		2
4. Якість моніторингу й аналізу розвитку соціальної інфраструктури МУ	Моніторинг і аналіз показників розвитку соціальної інфраструктури МУ у взаємозв'язку з умовами, чинниками, що впливають на розвиток, та із соціально-економічним становищем країни, конкретного регіону, МУ.	Моніторинг показників у розрізі України, регіону, МУ. Паспорт МУ на основі даних про стан соціальної інфраструктури МУ, ситуацію у сфері забезпечення розвитку соціальної інфраструктури МУ, соціально-економічного становища країни, регіону, МУ. Інтегральна оцінка рівня соціального розвитку МУ. Оцінка демографічних і соціально-економічних наслідків від відхилень у розвитку соціальної інфраструктури МУ. Ранжирування МУ за показниками рівня розвитку соціальної інфраструктури в регіоні.
5. Інтенсифікація інформаційної взаємодії між суб'єктами управління розвитком соціальної інфраструктури МУ	Надання інформації про діяльність уповноважених суб'єктів управління у сфері розвитку соціальної інфраструктури, реалізації програмних заходів.	Формалізовані способи надання інформації. Будь-яка кількість аналізованих параметрів. Наявність звітної інформації. Своєчасність і швидкість отримання звітів.
6. Підвищення залученості громадян до процесів розвитку соціальної інфраструктури МУ	Інформування громадськості про стан соціальної інфраструктури, програмну і поточну діяльність органів виконавчої влади щодо забезпечення розвитку соціальної інфраструктури МУ. Незалежний моніторинг ходу реалізації програмних заходів.	Збільшення кількості громадян, юридичних осіб, інформованих про стан розвитку соціальної інфраструктури, програмну і поточну діяльність органів виконавчої влади, що проводиться, щодо забезпечення розвитку соціальної інфраструктури МУ. Залучення широкої громадськості до питань розвитку соціальної інфраструктури, проведення соціологічних досліджень.
7. Захист інформації	Забезпечення конфіденційності інформації. Забезпечення збереження інформації. Узгодження вимог до різних елементів системи.	Забезпечення єдиної точки аутентифікації й авторизації користувачів і надання їм певного набору прав доступу до інформації і послуг згідно з їх категоріями. Наявність сховища даних. Наявність формальних не надмірних вимог до розвитку соціальної інфраструктури.

Пропонований підхід до комплектації ввідної інформації є основою формування електронного паспорта соціальної інфраструктури муніципального утворення та є однією з передумов зростання ефективності управління нею. Для створення позначеної інформаційної системи потрібно вдосконалити нормативну правову базу, що регулює: розподіл і закріплення функцій і відповідальності між суб'єктами управління, відповідальними за розвиток соціальної інфраструктури МУ на всіх рівнях управління при здійсненні процесів міжвідомчої взаємодії; стандартизацію діяльності щодо створення, експлуатації і розвитку інформаційних ресурсів у сфері розвитку соціальної інфраструктури МУ, створення єдиного інформаційного простору; організацію інформаційної взаємодії з громадянами з метою підвищення ефективності діяльності щодо розвитку соціальної інфраструктури МУ.

Спосіб життя зачіпає різні грані життєдіяльності людини й суттєво впливає на якість його здоров'я і тривалість життя. Він істотно виявляється в різних сферах життєдіяльності людини, включаючи вибір пріоритетів відпочинку. Починаючи з 60-років 20 сторіччя, відпочинок, спрямований на відновлення сил, витрачених в процесі праці, прийнято називати рекреацією.

Відпочинок – невід'ємна частина життєдіяльності людини. Значною мірою він стосується відношення до дозвілля. На нашу думку, дозвілля в аспекті відпочинку можна трактувати як частину вільного від задоволення базових фізіологічних потреб, а також від професійно орієнтованих справ, часу відпочивальника, яку він використовує на власний розсуд на реалізацію індивідуальних інтересів, зважаючи на свій усталений спосіб життя.

Аналіз особливостей різних віково-статевих категорій громадян дає змогу стверджувати про наявність об'єктивних і суб'єктивних чинників (соціально-економічних, духовних, побутових, ситуаційних, особово-психологічних та інших), які разом формують різні рівні ставлення індивідів до свого дозвілля під час відпочинку: перший – інертний, пасивний; другий – споживчий, частково утриманський; третій – творчий, активний. Дуже впливає на дозвілля людей їх соціально-економічне становище, від якого залежать не стільки ціннісні пріоритети, скільки реальна можливість індивіда купувати послуги. Тому управління розвитком соціальної інфраструктури з елементами для рекреаційно-дозвілдової діяльності в муніципальних утвореннях має враховувати як матеріальні можливості людей, так і їх соціально-психологічну орієнтацію у виборі видів і способів дозвілля, а також потенціал щодо переорієнтації на інші, пропоновані їм види рекреації і дозвілля. Усе це сукупно відображає спосіб життя. У зв'язку з цим найважливішим аспектом даної проблематики є створення мотивацій і умов для дозвілля, орієнтованого на здоровий спосіб життя людей. Вирішення цієї проблеми виявляється дуже складним, попри те, що більшість людей у період свого відпочинку ставлять за мету оздоровлення, в тому числі використовуючи медичні послуги. Проте на практиці вони нерідко вибирають інші пріоритети відпочинку, пов'язані зі шкідливими пристрастями і пасивним проведенням часу.

Організація орієнтованих на здоровий спосіб життя нових напрямів рекреаційно-дозвілєвої діяльності вимагає цілеспрямованого розвитку відповідних об'єктів соціальної інфраструктури, спеціальної професійної підготовки кадрів, нормативного і методичного забезпечення діяльності. Разом з тим для реалізації таких технологій у муніципальних утвореннях потрібне створення адекватних інфраструктурних умов і механізму організаційно-економічного забезпечення, що дозволяло б розвиватися відповідним інфраструктурним об'єктам і їх діяльності в інтересах широко кола споживачів з числа жителів того чи іншого міста або поселення, а також сусідніх населених пунктів.

Для більш активного використання рекреаційно-дозвілєвих послуг в інтересах осіб з обмеженими можливостями за станом здоров'я (хворих, інвалідів, літніх людей) у муніципальних утвореннях залишаються невирішеними численні питання, включаючи неясність специфіки змісту цих послуг на концептуальному рівні, слабо розробленою залишається модель рекреаційно-дозвілєвої діяльності з її орієнтацією на певні категорії цієї частини населення; відсутні перевірені практикою, науково-обґрунтовані технології роботи, що враховують національно-культурні та інші значущі характеристики (включаючи менталітет населення).

Іншим важливим аспектом є формування соціальної інфраструктури як екосистеми.

Висновки

Узагальнення концептуальних засад розвитку соціальної інфраструктури України та комплексу методичного забезпечення її регулювання з урахуванням глобалізаційних тенденцій в економіці дозволили сформулювати комплекс пріоритетів регулювання її розвитку:

- орієнтація управління розвитком соціальної інфраструктури на муніципальному рівні в межах генеральних планів і схем територіального планування, на задоволення соціальних потреб і забезпечення безпечної життєдіяльності населення та його окремих груп. Об'єкти соціального призначення мають розміщуватися раціонально, що означає їх територіальну оптимальну доступність для населення, вимірювану часовими витратами споживачів на доступ від місця їх проживання до об'єкта;

- залучення населення до управління розвитком соціальної інфраструктури конкретного муніципального утворення та своєчасне надання жителям муніципального утворення інформації, що стосується планованих рішень щодо розвитку соціальної інфраструктури;

- упорядкування виконання органами місцевого самоврядування спеціальної компетенції їх галузевих функцій з огляду на необхідність конкретизації діяльності щодо виконання соціальних зобов'язань у муніципальному утворенні відповідного типу;

- планування розвитку соціальної інфраструктури муніципальних утворень на цільових соціальних показниках та індикаторах. Це вимагає впо-

рядкування визначення понять і показників, використовуваних у практичній обліково-звітній діяльності. Моніторинг стану і розвитку соціальної інфраструктури муніципальних утворень має відображати рівень розвитку соціальної інфраструктури, стан окремих соціальних об'єктів, вулично-дорожньої мережі, а також дозволяти оцінювати безпеку життєзабезпечення населення;

- удосконалення регіонального законодавства з питань інформаційного забезпечення діяльності суб'єктів і їх муніципальних утворень у сфері розвитку соціальної інфраструктури. Необхідним є впорядкування нормативного правового регулювання та забезпечення інформаційної взаємодії й узгодженості дій органів виконавчої влади всіх рівнів;

- розвиток об'єктів соціальної інфраструктури, орієнтованих на надання послуг з рекреації та дозвілля, орієнтованих на вироблення стійких мотивацій населення на здоровий спосіб життя.

Перелік використаних джерел

1. Євсєєва О. О. Ефективність діяльності органів місцевого самоврядування в реалізації соціальної політики / О.О. Євсєєва // Проблеми Економіки. – 2013. – № 1. – С. 159-164.

2. Административные и политические решения в органах государственной власти : учебник / П. А. Меркулов [и др.]. – Орел : Изд-во ОФ РАНХиГС, 2016. – 248 с.

3. Управління розвитком міста : навч. посіб. / за ред. В. М. Вакуленка, М. К. Орлатого. – Київ : Вид-во НАДУ, 2006. – 389 с.

4. Куценко В. І. Соціальний вектор економічного розвитку / В. І. Куценко. – Київ : Наукова думка, 2010. – 735 с.

5. Куценко В. І. Соціальна сфера: реальність і контури майбутнього (питання теорії і практики) : [монографія] / В. І. Куценко ; РВПС України НАН України. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2008. – 818 с.

6. Лібанова Е. М. Ринок праці : навч. посіб. / Е. М. Лібанова. – Київ : Центр навчальної літератури, 2003. – 224 с.

7. Мартякова Е. В. Социально-экономическое развитие и инструменты партнерских отношений / Е. В. Мартякова // Вісник ДонНУ. – 2011. – С. 230–235.

8. Модернізація суспільного сектору економіки в умовах глобальних змін : монографія / за ред. А. Ф. Мельник. – Тернопіль : ТНЕУ, Економічна думка, 2009. – 528 с.

9. Управління розвитком регіону : навч. посіб. / Т. Л. Миронова [та ін.]. – Київ : Центр навчальної літератури, 2006. – 328 с.

10. Новиков В. М. Організація і розвиток соціальної сфери (зарубіжний і вітчизняний досвід) / В. М. Новиков. – Київ : ІЕ НАН України, 2000. – 274 с.

11. Осітнянко А.П. Оптимізація управління територіальним розвитком міста : дис. ... д-ра техн. наук : 05.23.20 / А. П. Осітнянко ; Київ. нац. ун-т будівництва і архітектури. – Київ, 2002. – 37 с.

12. Пакулін С. Л. Державне регулювання і ресурсне забезпечення сталого розвитку соціального комплексу / С. Л. Пакулін // Економічний простір. – 2012. – № 65. – С. 103-110.

13. Пакуліна А. А. Специфіка державного регулювання соціальної сфери у сучасній змішаній економіці / А. А. Пакуліна // Економічний простір. – 2012. – № 65. – С. 111-116.

14. Топчій О. О. Розвиток соціального комплексу регіону в умовах інтеграційних процесів (на прикладі Харківщини) : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.05 / О.О. Топчій ; Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України. – Київ, 2009. – 19 с.

15. Третяк В. П. Управління розвитком соціальної інфраструктури України в умовах глобалізації : [монографія] / В. П. Третяк. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна 2014. – 317 с.

16. Методичні вказівки до організації самостійної роботи з дисципліни «Муніципальний менеджмент»(для студентів 4 курсу денної форми навчання спец. 6.050200 – «Менеджмент організацій») / укл.: В. М. Бабаєв, Г. В. Висоцька, Н. Ю. Мушинська. – Харків : ХНАМГ, 2007. – 22 с.

17. Замковий О. І. Трансформування відносин власності в муніципальних утвореннях [Електронний ресурс] / О. І. Замковий // Державне управління: удосконалення та розвиток. – 2011. – № 5. – Режим доступу: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=288>. – Назва з екрана.

18. Сергієнко С. М. Організаційно-економічний механізм управління розвитком муніципальних утворень : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.05 / С. М. Сергієнко ; Ін-т регіон. досліджень Нац. академії наук України. – Львів, 2012. – 25 с.

19. Третяк В. П. Соціальна інфраструктура у вирішенні сучасних проблем інноваційного розвитку України: питання методології і практики / В. П. Третяк // Сучасні проблеми реформування економіки в моделі інноваційного розвитку держави : тези доповідей науково-практичної конференції з міжнародною участю, м. Харків, 15.11.2011 р. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – С. 181-184.

20. Пакуліна А. А. Теоретико-методологічні засади ефективного розвитку соціального комплексу в умовах глобалізації і євроінтеграційного вектора України [Електронний ресурс] / С. Л. Пакулін, А. А. Пакуліна, С. І. Тарасенко // Глобальні та національні проблеми економіки. – 2016. – № 10. – Режим доступу: <http://global-national.in.ua/archive/10-2016/10-2016.pdf>. – Назва з екрана.

21. Пакулін С. Л. Формування стратегії розвитку муніципального утворення, яка спрямована на посилення конкурентоспроможності території в довгостроковому періоді / С. Л. Пакулін, А. А. Пакуліна // Пріоритети розвитку національної економіки в контексті євроінтеграційних та глобальних викликів : монографія / за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. О. С. Іванілова. – Харків : ФОП Панов А. М., Видав. дім «В справі», 2016. – С. 330-341.

22. Пакулін С. Л. Стратегія розвитку та посилення конкурентоспроможності муніципального утворення [Електронний ресурс] / С. Л. Пакулін // Траєкторія науки. – 2016. – №4(9). – Режим доступу: <http://goo.gl/qPldE5>. – Назва з екрана.

23. Пригожин И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс. – Москва : Эдиториал УРСС, 2001. – 432 с.

24. Летуновська Н. Є. Зарубіжний та вітчизняний досвід участі підприємств у розвитку соціальної інфраструктури регіону / Н. Є. Летуновська // Вісник Запорізького національного університету. Економічні науки. – 2013. – № 3(19). – С. 43-49.

25. Євсєєва О. О. Формування державної політики стратегічного розвитку територій України в умовах євроінтеграції і глобалізації [Електронний ресурс] / О. О. Євсєєва // Траєкторія науки. – 2016. – № 3(8). – Режим доступу: <http://pathofscience.org/index.php/ps/article/view/121/131>. – Назва з екрана.

© О. О. Євсєєва

The formation and development of social infrastructure of municipalities

Ievsieieva Olga

*Ukrainian State University of Railway Transport, Professor of Department of Accounting and Audit,
Doctor of Science (Economics), Professor, Ukraine*

Abstract. Management of the development of municipalities is considered in the context of the management of development processes of the appropriate territorial system. This management takes into account the multi-level development of the system and the vectors of interests of the members of the local community. The author identifies important aspects of foreign experience, which may find successful application in practice of the Ukrainian program management by the development of social infrastructure of municipalities. It is proved that the municipality has specific resources and fulfils its mission. This mission is to provide comprehensive services to the community and the standards of living of the population. Resources must be used efficiently.

Keywords: social infrastructure; municipality; program-targeted management; standard of living; services.

© O. Ievsieieva

Разработка концепции фестиваля уличных искусств как инструмента повышения привлекательности современного города

Дубинкина Екатерина Андреевна

Екатеринбургская Академия Современного Искусства, соискатель образовательного уровня «Бакалавр» специальности «Искусства и гуманитарные науки», Россия

Азаренков Леонид Сергеевич

Екатеринбургская Академия Современного Искусства, доцент кафедры социокультурного развития территории, кандидат экономических наук, Россия

Аннотация. Статья посвящена вопросам организации и проведения фестивалей. Фестивальные проекты сегодня являются способом формирования и продвижения брендов, привлечения туристов, рекламирования товаров и услуг, формирования имиджа региона, города, преобразования городской среды, привлечения внимания к различным проблемам. Цель статьи заключается в описании особенностей разработки и проведения фестиваля уличных искусств как инструмента повышения привлекательности современного города. Предметом исследования является концепция фестиваля уличных искусств на базе галереи «Свитер», которую можно использовать как практическое руководство к реализации проекта, а также как методическую основу разработки социокультурного проекта, такого как фестиваль.

В статье раскрыто понятие уличного искусства не только как вида изобразительного искусства граффити, а искусства, которое рождается на улице и в рамках улицы, то есть, к которому можно отнести и уличных музыкантов, певцов, актеров, фотографов и танцоров. Раскрыто понятия фестиваля, его функции и виды, разработана концепция мероприятия «Фестиваль уличных искусств», определены предполагаемые результаты по его окончанию, а также намечены перспективы дальнейшего развития.

Ключевые слова: фестиваль; социокультурный проект; концепция; уличное искусство; культура; город.

Введение

В городе Екатеринбурге реализуются множество проектов, имеющих социально-культурный характер, направленных на решение целого ряда проблем, удовлетворяющих самые разные культурные запросы. Одной из основных задач стратегической программы развития города Екатеринбурга до 2020 года является «сохранение и развитие культурной среды, способствующей повышению уровня интеллектуального и культурного развития горожан, реализации потребности в культурно-творческом самовыражении, освоении накопленных обществом культурных и духовных ценностей» [1].

Формирование и развитие культурной среды становится важнейшим условием улучшения качества жизни в Российской Федерации. Согласно задачам концепции Федеральной целевой программы «Культуры России (2012-2018 годы)», весьма актуальным в развитии современного общества является формирование духовной личности, через развитие творческого потенциала, сохранение культурных ценностей и традиций.

Из всех форм социокультурной деятельности в статье рассматривается именно художественный фестиваль, который, по словам Е. Б. Паксиной, занимает особую область в пространстве социокультурной деятельности города, отличаясь высокой степенью значимости для его жителей в целом, отдельной личности, сферы международных отношений [2]. Это доказывает актуальность рассматриваемой темы, подталкивает к разработке концептуального и проектного обоснования для реализации этой идеи. Фестивали искусств и их роль в пространстве национальных культур и в глобальном культуротворческом процессе также рассматривали в своих трудах такие авторы как Т. Е. Шехтер [3] и Н. А. Хренов [4].

Гипотезой данного исследования выступает предположение о том, что именно фестиваль уличного искусства, который объединит всех представителей этого вида искусства, является неотъемлемой частью деятельности галереи уличного искусства «Свитер» в г. Екатеринбурге, а цель исследования состоит в разработке концепции этого мероприятия. В ходе доказательства поставленной гипотезы и решения цели исследования сформулированы следующие задачи исследования: 1) раскрыть особенности понятия «уличное искусство» («street art»); 2) раскрыть актуальность проведения фестиваля в учреждении культуры; 3) разработать концепцию фестиваля уличных искусств в галерее «Свитер» и определить дальнейшие перспективы к его развитию.

Результаты исследования

Стрит-арт зародился в Нью-Йорке, в 60-х годах, в городе, ставшем символом урбанизации [5]. Сегодня под урбанистикой понимается сформированное научное знание о проблемах больших городов. Одной из выдающихся работ посвященной урбанизму на сегодняшний день является труд Дж. Форрестера «Динамика развития города» [6]. Так, например, к искусству улиц мы можем отнести и уличную моду, которая до сих пор считается источником для вдохновения дизайнеров, мощным и активным стимулом для развития моды. Всё началось в 50-60 годах XX века, когда П. Карден и А. Куреж впервые обратили внимание на молодежный уличный стиль. Это была революция. Впервые уличный стиль стал рассматриваться как источник инноваций в одежде и внешнем виде. В начале 2000-х годов он стал двигателем моды и швейной промышленности [7].

Также нет исчерпывающего определения уличного театра, который по своей сути также является уличным искусством. Французский исследователь и создатель уникального словаря П. Пави называет уличным «театр, в котором играют за пределами традиционных помещений: подмостками здесь служат улица, площадь, рынок, метро, университет и т. д.» [8]. Действие спектакля уличного театра может развиваться как на фиксированных площадках, так и в процессе движения по заранее очерченному маршруту по улицам, дворам, квартирам, крышам, подвалам. Нельзя не отметить и прояв-

ления творчества уличных музыкантов, играющих на улице, в переходах, метро. Делают они это либо ради удовольствия, либо денег, либо и того и другого.

Подводя итог, еще раз хочется отметить главные качества стрит-арта как одного из самых молодых и популярных видов современного искусства. Уличное искусство сегодня не остается лишь искусством изобразительным, к нему также относятся и другие виды деятельности, местом реализации и источником вдохновения которых, является городское пространство.

В реализующемся проекте «Екатеринбург – центр современного искусства» обозначена конкретная проблематика для некоммерческих культурных институций, работающих в сфере профессионального искусства, к которым и относится галерея уличного искусства «Свитер». Проблема состоит в отсутствии организационных механизмов сотрудничества, отсутствие достаточного количества совместных с муниципальными учреждениями культуры творческих проектов, отсутствие муниципальной системы грантов для поддержки их деятельности, отсутствие инициативы с их стороны к созданию творческих проектов городского масштаба.

Способом решения такой проблемы является создание специального события – фестиваля в области современного уличного искусства, организованного на базе частной галереи уличного искусства «Свитер».

По мнению Г. Л. Тульчинского, основное значение любого фестиваля заключено, прежде всего, в развитии и продвижении того вида или видов деятельности, результаты которого представляются на проводимом фестивале [9]. Так, например фестиваль «Коляда-Plays» – детище Николая Коляды – в Екатеринбурге проводится ежегодно. Обязательное условие для участников – все спектакли должны быть поставлены по пьесам уральских драматургов. За семь дней свои постановки показывают театры не только из России, но и из-за рубежа. Спектакли данного фестиваля проходят на многих площадках города, включая уличные сцены и произвольные пространства. Николай Коляда также является организатором и фестиваля уличного театра «Лица Улиц», который в один из дней превращает улицы города Екатеринбурга в настоящую театральную сцену для артистов, музыкантов, танцоров и певцов.

Самыми известными фестивалями уличных искусств в мире являются Миеса на острове Тенерифе, Фестиваль уличных искусств в Эдинбурге и городе Линц, Австрия [10]. С помощью них целые города формируют свой имидж, преобразовывают городскую среду, привлекают туристов и развивают культурные потребности посетителей фестивалей.

Для России эта практика также становится актуальной. Существующие проекты, посвященные уличному искусству в Екатеринбурге, доказывают его популярность и не безразличие со стороны жителей и гостей города. Чтобы укрепить статус города как столицы стрит-арта и сформировать его окончательный бренд, разработка и организация такого мероприятия как фестиваль уличных искусств на площадке галереи уличного искусства «Сви-

тер» является наиболее целесообразным решением. Таким образом, генеральная цель обозначенного проекта – организация и проведение фестиваля уличных искусств.

Идея «Фестиваля уличных искусств» организуемого на базе галереи «Свитер» – единственного места в Екатеринбурге, объединившем под своей крышей всех молодых художников и любителей street-art города, заключается в сотворчестве представителей разных жанров уличного искусства.

Во время этого фестиваля будет происходить масштабный культурный обмен и творческое взаимовлияние между разными видами творчества. Этот фестиваль позволит разным людям объединиться на платформе общей заинтересованности в уличном искусстве и в будущем создавать что-то исключительное, новое, собственное произведение искусства, имеющее высокую культурную ценность.

На площадке этой галереи круглый год работают художники, проводятся выставки, организовываются мастер-классы, проходят концерты и различные образовательные мероприятия, посвященные современному уличному искусству и сфере культуры города в целом, но до сих пор на ее базе не было проведено ни одного масштабного мероприятия охватывающего всех представителей street-art. Так как галерея ставит своей целью, не только знакомить жителей и гостей города с творчеством художников, но и помогают понимать новое уличное искусство, следовательно, проведение фестиваля уличных искусств на его площадке является наиболее целесообразным решением.

Разработанная концепция «Фестиваля уличных искусств состоит из следующих элементов: названия, цели и задач проекта, идеи и сценарного плана, команды проекта, сроков его реализации. Также в концепцию входит описание предполагаемых участников и заинтересованных сторон, его допущения и ограничения и предварительная смета фестиваля.

Рабочее название проекта: «Фестиваль уличных искусств» и так как его особенность проявляется в объединении представителей разных жанров искусства под одной крышей, были запланированы такие мероприятия: мастер-класс по игре на подручных инструментах, выставка работ уличных фотографов, спектакль уличного театра, ярмарка-выставка художественных работ, выступление уличных фокусников и цирковых артистов, концерт музыкальной группы и многое другое. Все это будет проходить в режиме нон-стоп, в постоянно меняющемся пространстве галереи «Свитер» по адресу улица Пушкина, 12, в период с 25 по 26 июня 2016 года. Более подробно план мероприятий представлен в табл. 1.

Цель проекта: развитие и продвижение уличного искусства на территории муниципального образования «город Екатеринбург». Задачи фестиваля: организация культурного досуга для целевой аудитории; реализация творческого потенциала деятелей стрит-арта; демонстрация новых тенденций в современных направлениях уличного искусства; создание уникальной среды общения увлеченных людей, как профессионалов, так и любителей.

Таблица 1 – Сценарный план «Фестиваля уличных искусств»

Время	Мероприятие
Первый день фестиваля 25.06.2016	
11:00 - 15:00	Мастер-класс по игре на подручных инструментах/ мастер-класс по битбоксу. При этом проходит танцевальный баттл между зарегистрировавшимися участниками, представителями уличной школы танцев;
15:30	Показ коллекций современных дизайнеров, специализирующихся в области уличной моды Выставка работ уличных фотографов, посвященных урбанизации Шоу-румы от магазинов уличной одежды
19:00	Спектакль уличного театра
21:30	After-party для участников и гостей первого дня
Второй день фестиваля 26.06.2016	
11:00	Ярмарка-выставка художественных работ с мастер-классами от профи граффити
17:00	Выступление уличных фокусников и цирковых артистов
20:00	Заккрытие фестиваля концертом музыкальной группы

Так как данный фестиваль относится к форме культурно-массового мероприятия, не смотря на проведение его на базе частного учреждения, его организация и проведение должно соответствовать всем нормативно-правовым требованиям, регулирующим эту деятельность. Одним из самых главных требований является требования пожарной безопасности при проведении события с массовым скоплением людей, регламентированные Правилами обеспечения пожарной безопасности в Российской Федерации.

Состав команды для проекта «Фестиваль уличных искусств» представлен в табл. 2.

Таблица 2 – Состав команды проекта «Фестиваль уличных искусств»

№	Должность	Образование	Стаж работы
1	Менеджер проекта	Высшее	От 2 лет
2	PR-специалист		
3	Координатор фестиваля		
4	Администратор		
5	Менеджер по снабжению		

Для наглядной демонстрации календарного плана проекта «Фестиваль уличных искусств», а также просмотра взаимозависимости задач проекта составлена диаграмма Ганта.

Как видно на рис. 1, между датой начала проекта до даты его завершения проходит около трех месяцев, за это время планируется провести все необходимые работы, провести фестиваль и сделать постпроектный анализ.

На организацию и проведение данного мероприятия – фестиваля уличных искусств, руководство галереи «Свитер» выделяет ограниченный бюджет, из чего было выяснено, что размер стоимости билета может варьироваться от 100 до 300 рублей, чтобы обеспечить безубыточность проекта.

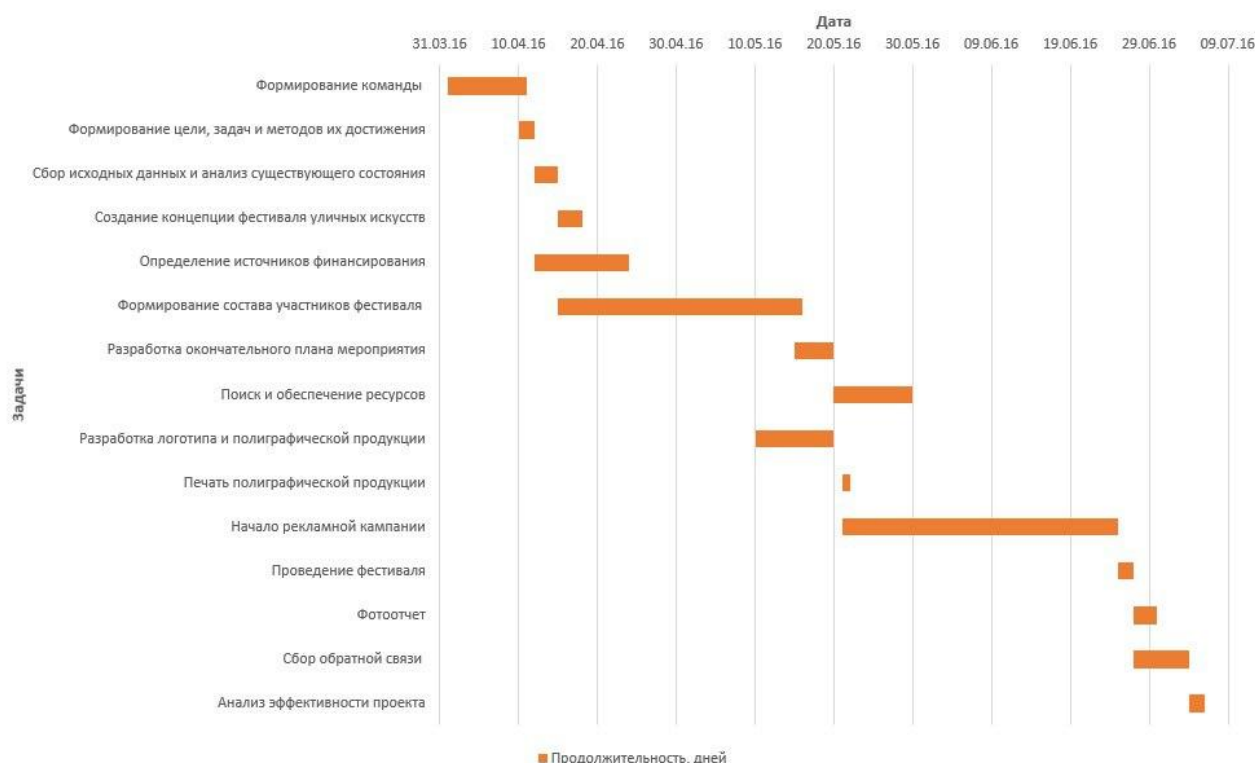

Рисунок 1 – Диаграмма Ганта для проекта «Фестиваль уличных искусств»

Ожидаемые результаты от реализации проекта:

- приобщение широкой общественности к деятельности галереи «Сви-тер» и участию в культурной жизни города Екатеринбурга;
- популяризация современного уличного искусства;
- повышение уровня общей культуры горожан и гостей города;
- демонстрация и продвижение молодых и талантливых представителей стрит-арта;
- организация востребованного и прибыльного проекта фестиваля;
- формирование новых контактов для дальнейшего сотрудничества.

Фестиваль также способствует организации культурного досуга целевой аудитории, реализации творческого потенциала деятелей стрит-арта, демонстрации новых тенденций в современных направлениях уличного искусства, созданию уникальной среды общения увлеченных людей, как профессионалов, так и любителей.

Потенциальные партнеры и заинтересованные лица фестиваля: организаторы фестиваля «Стенография» и «GreenWay», порталы «The Ekb-room», «Its my city», «Geometria», школа уличного танца «K-DANCE», магазины одежды «Garlem» и «Hardstore», театр «На БЕСУ» и другие.

Для организации взаимодействия с потенциальными участниками и партнерами проекта приведена таблица по определению интересов и выгод для заинтересованных сторон проекта, которая является одновременно и планом по работе с участниками, данные представлены в табл. 3.

В дальнейшем видится развитие и проведение данного проекта ежегодно.

Таблица 3 – Интересы и выгоды для заинтересованных сторон проекта

Заинтересованная сторона	Интерес, преимущество, выгода
Участники проекта	Возможность общения со схожими людьми, развитие творческих способностей, приобщение к предмету деятельности галереи уличного искусства «Свитер»
Волонтеры: студенты ВУЗов, члены социальных сообществ, творческих объединений	Саморазвитие и самореализация с точки зрения культурной, творческой, социальной составляющих личности; возможность приобщения к современному стрит-арту
Учреждения культуры	Представление учреждения как социально и инновационно-ориентированной организации; PR учреждения
Спонсоры	Представление частной компании как социально и инновационно-ориентированной организации; PR компании; возможность размещения рекламных материалов на площадке проекта согласно спонсорским пакетам проекта или коммерческим предложениям от галереи «Свитер» и на рекламных носителях проекта (например, афиши, флаеры)
Сторонние посетители фестиваля	Участие в необычном социально-культурном проекте, возможность общения с творческим сообществом в культурно-развлекательном контексте
СМИ	Освещение события в культурной и социальной жизни Екатеринбурга

Возможно, с течением времени, фестиваль уличного искусства станет одним из символов Екатеринбурга как столицы стрит-арта. В будущем фестиваль может выйти на улицы города, увеличится количество площадок, участников, зрителей, будут приглашаться люди со всей страны и мира. По итогам проекта продемонстрировано большое количество неожиданных творческих союзов и совместных проектов между представителями различных видов уличного искусства.

Выводы

Изучив понятие уличного искусства и фестиваль как социокультурный проект, а также проанализировав существующие аналоги подобных проектов, можно сделать вывод о том, что актуальность темы исследования в контексте современных преобразований в обществе действительно возрастает. В своих работах Г. Тульчинский приводит статистику, свидетельствующую о том, что в России за последние пять лет фестивальное движение переживает новый виток развития [9].

Фестиваль уличных искусств обладает несколькими важными функциями: межкультурной коммуникации, рефлексивной, функцией социализации, функцией регулирования культурной политики и релаксационной [2]. С помощью которых, учреждение культуры, такое как галерея уличного искусства «Свитер», сможет реализовать свои главные задачи: сформировать образ Екатеринбурга как столицы стрит-арта, привить жителям и гостям го-

рода новые ценности и новое понимание уличного искусства, развить сообщество неравнодушных людей.

Положительные стороны проведения подобного фестиваля на базе галереи «Свитер» состоят в том, что такой фестиваль внесет вклад в социально-культурную жизнь города, привлечет внимание к проблемам уличного искусства и его роли в городе Екатеринбурге. Он также окажет значительное влияние на сообщество профессионалов и любителей стрит-арта, а также удовлетворит различные потребности потребителей в культурном событии.

Следует отметить, что выявленные социокультурные функции фестиваля уличных искусств как нельзя лучше доказывают его актуальность в качестве объекта научных исследований и востребованность в сфере культуры города Екатеринбурга.

Перечень использованных источников

1. Стратегический план развития муниципального образования «Город Екатеринбург» до 2020 года [Электронный ресурс] : приложение к решению Екатеринбургской городской думы от 26.10.2010 г. // Информационный портал Екатеринбурга. – Режим доступа: <http://goo.gl/dSqB7q>. – По состоянию на 06.04.2016. – Загл. с экрана.

2. Паксина Е. Б. Социокультурные функции фестиваля искусств [Электронный ресурс] / Е. Б. Паксина // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – № 1-1. – Режим доступа: <http://goo.gl/x52r3t>. – Загл. с экрана.

3. Шехтер Т. Е. Искусство как реальность: очерки метафизики художественного / Т. Е. Шехтер. – Санкт-Петербург : Астерион, 2005. – 258 с.

4. Хренов Н. А. Социально-психологические аспекты взаимодействия искусства и публики / Н. А. Хренов. – Москва : Наука, 1981. – 304 с.

5. Самутина Н. Не только Бэнкси: стрит-арт в контексте современной городской культуры [Электронный ресурс] / Н. Самутина, О. Запорожец, В. Кобыща // Журнальный зал. – Режим доступа: <http://goo.gl/Mu01Sr>. – По состоянию на 09.04.2016. – Загл. с экрана.

6. Форрестер Дж. Динамика развития города / Дж Форрестер ; пер. с англ. под ред. М. Орлова. – Москва : Прогресс, 1974. – 286 с.

7. Кудряшов И. С. Стрит-арт как феномен современной культуры: проблема генезиса и семиотические особенности сообщения / И. С. Кудряшов // Критика и семиотика. – 2014. – № 2. – С. 220-233.

8. Пави П. Словарь театра / П. Пави ; пер. с франц. под ред. К. Разлогова. – Москва : Прогресс, 1991. – 504 с.

9. Тульчинский Г. Л. Менеджмент в сфере культуры : учеб. пособие / Г. Л. Тульчинский, Е. Л. Шекова. – Санкт-Петербург : Планета музыки, 2007. – 384 с.

10. Все фестивали мира. Фестивали в Екатеринбурге [Электронный ресурс] // MyFest.ru – Все фестивали мира. – Режим доступа: <http://goo.gl/E5fnoN>. – По состоянию на 08.04.2016. – Загл. с экрана.

© Е. Дубинкина, Л. Азаренков

Development of the concept of the festival of street arts as an instrument to enhance the attractiveness of the modern city

Dubinkina Ekaterina

Ekaterinburg Academy of Contemporary Art, Bachelor's Degree student, specialty "Arts and Humanities", Russia

Azarenkov Leonid

Ekaterinburg Academy of Contemporary Art, Associate Professor of the Department of social and cultural area development, PhD in Economics, Russia

Abstract. The article is devoted to the organization and holding of festivals. Festival projects today are a way of formation and promotion of brands, attracting tourists, advertising goods and services, forming the image of the region, the city, transformation of the urban environment, drawing attention to various problems. The purpose of this research is to describe the features of the development and holding of the festival of street arts as an instrument to enhance the attractiveness of the modern city. The object of this research is the concept of the festival of street arts on the basis of the gallery "Sweater", which can be used as a practical guide to the implementation of the project, as well as the methodical basis for the development of social and cultural projects, such as festivals.

The article reveals the concept of street art not only as a form of painting – graffiti, but the art, born in the streets, and comprising street musicians, singers, actors, photographers and dancers. The concept of the festival, its functions and types have been disclosed, the possibility of the organization of the festival on the basis of the gallery "Sweater" and organizational content for it have been also analyzed. There has been created the concept of the event. All the stages of its organization and implementation have been examined. Expected results of the "festival of street arts" have been determined, and the prospects for its further development have been outlined.

Keywords: festival; socio-cultural project; concept; street art; culture; city.

© E. Dubinkina, L. Azarenkov

Economic and history timeline of the consecutive events of the progressive development of the national economic education at western Ukrainian territory in a period of the early XIX – XX centuries: educational institutionalization of economic systems

Holubka Mykhailo

*Lviv Cooperative College of Economics and Law, Head of Department of Finance and Credit,
Lecturer of the Highest Category, Ukraine*

Abstract. In scientific work, the economic and historical chronology of events of the consistent progressive development of national economic education in Western Ukraine in the early XIX and XX centuries is reviewed. The research is structured within the economic and historical chronology, and attention is paid to Western Ukrainian intelligentsia in terms of their influence on the further successful development of economic education in the western region in a designated period.

Keywords: education and schooling; cooperative societies; activities of the secondary and higher educational institutions; professional schools activities and seminars.

UDC [37:33:93/94]:655

JEL Classification: A220

Introduction

Formation of economic education of the population is most clearly reflected in selfless activities of a variety of commercial, educational, economic, cultural and educational fellowships, activities of clubs, also an important value is given to pre-school and after-school educational activity, secondary schools, economy-oriented educational activities of four Western Ukrainian universities by Western Ukrainian intelligentsia can be traced, as well as through individual merits of individual leaders and economists in the development of economic education in the designated period. An analysis of recent research and publications in which a solution of this problem can be found and upon which the author relies. An important practical orientation, the special relevance of this study we believe is the search of priorities on separation and structuring the most important emphases that ultimately significantly affect then and also in terms of modernity left a great legacy in the direction of economic education in Western Ukraine. Problems of this study, as practice shows, are described mostly in terms of history, or from the perspective of pedagogy, and rarely we encounter works that characterise the economic education from other perspectives.

Allocation of previously unsolved aspects of the problem, which this article is dedicated to. A periodization (in a frame of the historical chronology) of the events which, in our opinion, have mostly influenced the further successful development of the financial, economic and cooperative education in the western region in a designated period is completed.

The aim of our study is to assess the contribution of famous associates and activities of universities in the development of economic education. The impact of institutional cooperative movement and other educational factors that provided educational growth of young people in Western Ukraine.

Results

The presentation of the main materials of the study with full justification of received scientific results. Nowadays the economic education becomes an important subject of research, based primarily on the historical and chronological framework and logical sequence of the starting formation of new phases of influence the development of education in different cultural-educational and educational centres. The overall structure of the further presentation can be viewed below (Fig. 1). We will examine in details each of these stages.

I Stage (from 1817). A start of universities' activities. Overview of an economic orientation of education at Lviv University and in the activities of the most famous of its associates. At the end of the XIX century in Western Ukraine 4, educational institutions functioned on the highest level of accreditation (Lviv and Chernivtsi National Universities, Lviv Polytechnic Institute and Academy of Veterinary Medicine in Lviv). In particular, the system of education in universities was under the main colonial objectives of Austria-Hungary [5].

It is also worth noting that the key scientific centres in Western Ukraine were special higher education institutions and major research centres (Lviv and Chernivtsi Universities). In the early XX century during the revolutionary liberation movement, science development was complex, but progressive and contributed to improving the quality of educational services. The workers recognised for themselves the importance of science in the struggle for political and economic rights [11, p. 181]. Scientific opinion of Ukraine operated and developed on the basis of general political and economic recovery.

First of all, under this chronology, we should distinguish the special contribution of the Lviv University (1661) the studies in which were restored in 1817 while teaching in The German language (in 1817-1918 Franc University operated) which ensured the development of educational cultural services and the population of Eastern Galicia. Economic disciplines (such as learning of taxation, statistics, business law, etc) in Universities of Western Ukraine were represented by different scholars of German, Polish, and Austrian origin. At the commencement of the university, the following prominent economists paid their attention to the teaching of economic subjects:

- Bilinskyi Leon (1846-1923), who taught particular discipline such as the "An overview of treasury science" [18];
- professor of Statistics, Dr. Tadeusz Zygmunt Pilat (he was also a rector of Lviv University within the period of 1886-1887), he taught "Stats of the Austro-Hungarian monarchy" [18; 19];
- Stanisław Grabskyi (1871-1949) – famous economist and politician, creator of the famous "Hrabskyi law".

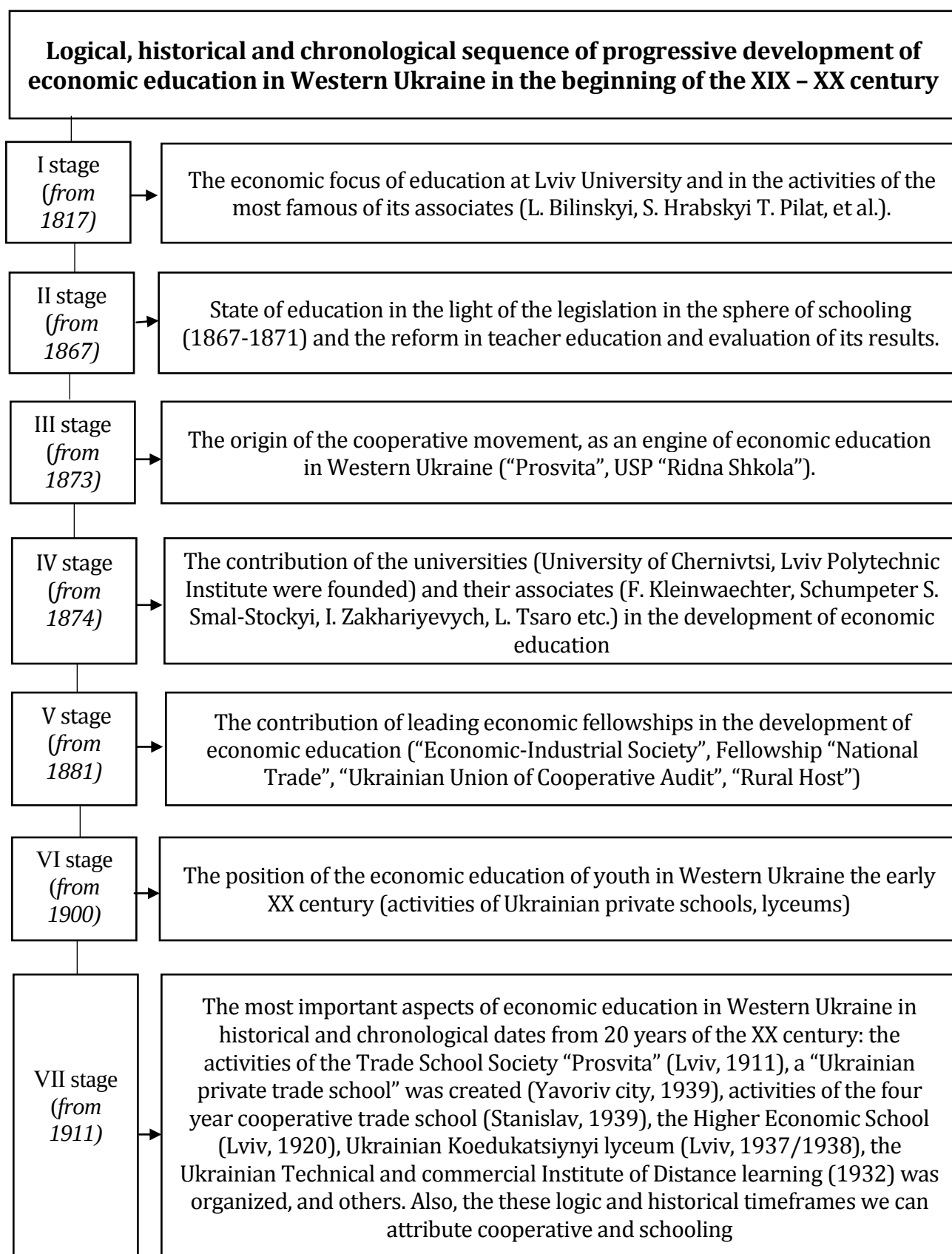

Figure 1 – Phased sequence of progressive Economic Education in Western Ukraine in the beginning of the XIX – XX century (compiled by the author)

II Stage (from 1867). State of education in the light of the legislation on schooling (1867-1871) and the reform in teacher education and its results.

In 1867 school boards were created in Galicia. In particular, at the beginning of the analyzed period, the Galician Sejm adopted the law on the launch of the regional school council. It is also advisable to note that in 1873 there was the formation of the district and local school councils. These school boards participated in the management of all educational institutions to which they were subject. Undoubtedly, the creation and development of school councils at various levels significantly contributed to the democratization of education, but the expectations of these legislative innovations in the development of Ukrainian education for children they, unfortunately, did not fulfil. The reason for this is that they were represented by Poles, thus the Ukrainian language was suppressed, while at the same time the Polish language developed and was introduced to the school curriculum.

During the 1873 several regional school laws were adopted due to which a compulsory and free type of teaching children by age groups (6 to 12 years) was introduced in Galicia, at the same time formed and developed senior elementary schools (*vydilova shkola*) in towns where specialization was aimed at improving primary education for students who did not attend high school. These laws were adopted in accordance with the law on schooling, which was approved in 1867 by the Austrian Government.

Despite the difficult legislative and regulatory situation that was inherent in the early XIX century, only 2 trade schools (in Lviv. And in Brody) created and functioned in Western Ukraine, the same as at the end of the XIX century, the development level of education sphere increased because in Galicia two supplementary schools in Lviv and 2 supplementary schools in Colomyia and in Sambir started working, also 3 medium trade school (in Brody, Stanislav, Lviv) and only one trade academy in Lviv started their activities; instead, Bukovina educational institutions were not so well developed, as only one complementary and one secondary trade school was established in Chernivtsi; in Transcarpathia real education and civil school was provided [13, p. 9].

During the appointed period of educational services development, the reforming of teacher education was held. This reform was aimed to replace the prepared that operated at the main elementary schools, and at the same time, the establishment of teachers' seminaries was held. In 1871 Male Teachers' Seminary began to operate (Lviv, Ternopil, and Stanislav) and Female Teachers' Seminary in Lviv. During the 60-70 Ukrainian educational reform had an adverse situation, because domestic educators had to obey Poles authority. According to the law on teaching language of 1867 in secondary public schools, Polish language was compulsory in every educational institution of Galicia. All administrative building of Galicia and Lviv University were under the influence of the Polish elite, and all executive positions were occupied by Poles. Over 60 years in Galicia, only one Ukrainian gymnasium functioned, which was located in Lviv. Despite the gradual development of the number of schools and students, at the end of the XIX century, the market for educational services was still not improved, and the educational sector in Galicia at the time of Austria remained the most undeveloped [5].

III Stage (from 1873). The basis of the origin of the cooperative movement, as an engine of economic education in Western Ukraine.

During the day of the brutal oppression, the cooperative movement originated in Western Ukraine (Franko considered the cooperative movement to be the most intensive, the most popular and deepest in Ukrainian history), where he was a kind of self-defence instinct and covered the broad masses of the peasantry, and young intellectuals of the middle class.

In 1873 the idea of cooperation appeared in Austria-Hungary, which began its functioning on the basis of legislation on income and economic fellowship, under which assurance of the autonomy of cooperatives was carried out and the ban on impact on the cooperatives by officials and outsiders was based [2; 4; 14, p. 37-43].

The beginning of the economic education functioning most definitely is traced since 1873 in selfless activities of fellowships. "Prosvita" (which was launched back in 1868) and the Ukrainian Pedagogical Fellowship – Fellowship "Ridna Shkola" (founded in 1881 under the name of Rus Pedagogical fellowship; in 1912 it was renamed to the Ukrainian Pedagogical Fellowship, and in 1926 and till now is known as the acronym – USP "Ridna Shkola").

In the late 80 of XIX century fellowship "Prosvita" was actively developing its educational and enlightening publishing activities. Back in 1874, the fellowship had issued a charter for loan and credit banks, as well as "the doctrine on public shtyhlirs» [9, p. 13].

Among the most popular books published in that time with the participation of "Prosvita», are the following: "Practical handbook for makings companies» (T. Kormosh, 1895), "Union for thrift and loans (Raiffeisen system)» (M. Nowakowski, 1900), "Commercial Counsellor» (K. Levitsky, I. Petrushevych, 1905), "Doctrine on how to establish trade unions and industrial Rochdale systems" (I. Petrushevych, 1908) and others. Overall, the organization for the period 1868-1912 issued 69 books (520 thousand copies) of economic and cooperative content [14, p. 40-41; 17]. Thus, the fellowship "Prosvita" took a direct part in the creation of the first Ukrainian professional schools, organized training courses on Economics, as well as with its participation published literature for the general reader. In 1909 in Lviv there was held the First All-Ukrainian Congress of educational and economic fellowship "Prosvita"; 768 teachers and scientists from all over Ukraine participated in it; during the Congress areas for future development of the nation were identified.

An important contribution of USP "Ridna Shkola" to the educational growth most of all is in creation of a broad network of groups, establishing of the first Ukrainian senior female elementary schools (vydilova shkola) in Lviv named by Taras Shevchenko (1898), by the efforts of the fellowship "Ridna Shkola" Female Institute was established in Lviv (1899), the opening of the first Ukrainian female teacher seminary (1903) and exercises school (1907), the first agricultural school in Zarvanytsya (1908), ongoing outreach and educational activities of the fellowship in the distribution of various publications, as well as the active work on the distribution of libraries.

In 1873 in Lviv Shevchenko Society started its functioning (1873-1939) – this is the first Ukrainian National Academy of Sciences. In particular, in 1892 this fellowship was renamed as Shevchenko Scientific Society. Shevchenko Scientific Society was by then determining scientific center until the 1st World War and took an active part in the teaching of the young Ukrainian scientists [11, p. 188], it carried out its own publishing periodicals, and not only academics were interested in it, but also public figures.

IV Stage (From 1874). The contribution of universities and their associates in the development of economic education. Chronologically, the following should be highlighted the activities of another university. In 4th of October 1875 Chernivtsi University was founded, which had all the rights inherent to the rest, but in fact, only the third part of it was equipped with necessary facilities. It should be noted that in this university curricula and programs were flawed, there also was a lack of necessary departments and material equipment. Therefore, all the above listed negative issues were the reason for the ineffectiveness of educational services. In Chernivtsi University a department of political economy and statistics functioned. The teaching of the subjects was in German. Famous university teachers were the following historical and economic personalities [16]:

- Kleinwaechter Friedrich (1838-1915) – Was the first lecturer, professor of political economy. The scientist studied the characteristics of industrial production and the comparison of economic systems;

- Joseph Alois Schumpeter (1883-1950) – The famous Austrian economist and sociologist, who was one of the founders of the theory of economic growth and development. The scientist was researching the economic dynamics, both of a small and large cycles conditions. Lectures in Chernivtsi Schumpeter conducted during the 1909-1911;

- Stephen Smal-Stockyi (1859-1938) – Chernivtsi University professor and founder of the department of the Ukrainian language in this institution and many others.

A significant contribution to the development of Lviv Polytechnic Institute (founded in 1844 as Technical Academy, and since 1877 university was led by Julian Zakhariyevych and the new school year started in the new building) was made by Leopold Tsaro, who was a Professor of Law and Economics of the Lviv Polytechnic Institute. Exactly Tsaro L. made a significant contribution to the development of Western science and was the editor of the quarterly publication “Prze-glad economiczny” (in translation «Economic Review») [10, p. 109].

V Stage (from 1881). The contribution of leading economic associations in the development of financial, economic and cooperative education. The important contribution to the development of the economic situation of Ukraine was made by “Economic-Industrial Fellowship” (1882), organized by S. Kachalo, A. Nychai, D. Tanyachkevych and others in Stanislav (currently Ivano-Frankivsk) [14, p. 87-105 ; 17]. The activity of the fellowship was aimed at spread of the economic knowledge among Ukrainian citizens, the fellowship promoted the establishment of rural savings and loan banks, stimulated the spread of business schools, paid for

activities of itinerant teachers of economic affairs, sent their funds for the publication of economic direction literature, carried out the “Host and industrialist” journal (1879) and contributed to the creation of trade associations. But it is worth noting that the “economic-industrial society” had no opportunity to develop their activities further.

For economic development and the increase of efficiency of economic culture functioning of the population, fellowships created shops, savings banks, land and industrial unions, libraries, reading rooms. In particular, we mean the activity of the Fellowship ‘National Trade» and such economic fellowships as “Ukrainian Union of Cooperative Auditing” (R. S. U. K.), “Rural Host”, which contributed to the functioning of the cooperative and economic knowledge and also allocated financial resources for literature.

In 1898 due to the initiative of Kost’ Levytskyi the first cooperative association – Regional Credit Union, so-called Central bank was created. Later Regional Audit alliance was founded (1905) and it took over from its predecessor, the Regional Credit Union, all the activities of cooperative unions of all types. Reorganization of the Union took place in 1928. Today it has become the focus of the Ukrainian audit cooperation in Galicia being the Ukrainian Union of Cooperative Auditing (R. S. U. K.) (has published “Economic and Cooperative magazine”, the magazine “The Cooperative Republic”, “Cooperative family”, etc.). It should be noted that in 1922 the Regional Credit Union has engaged in the development of cooperative ideas in the direction of publishing, organized lectures, courses, conferences, economic congresses, exhibitions, cooperative holidays, provided scholarships to co-operators that studied. Thus, before the I World War the Regional Audit union united 567 cooperatives (which is 180 thousand people). The ideological foundations of the cooperative movement were developed simultaneously by cooperative institutions, Political parties, public organizations, individual cooperative leaders. The ideological doctrine of the Ukrainian cooperative movement was the transformation of cooperatives into independent outposts, exercise targeting on their own forces, which ensured the economic basis of independent development of the nation.

Overall, during the First World War R. S. U. K. through specialized associations (“National Trade”, “Oil Union”, Regional credit union, the Regional Union of economic and trade associations, the Regional Union of buying and selling cattle) coordinated the activities of more than 600 Ukrainian cooperatives.

The activities in the 80 of XIX century of the organized and coordinative centre “National trade”, which was founded in Lviv in 1883 on the initiative of Nagirnyi and Nychai should be highlighted as one more Ukrainian centre of economic life [3]. It is worth noting that “National Trade” actually is being recognized as the first cooperative organization in Western Ukraine. But in the beginning, it was to be a central store of wholesale purchase of goods for stores with consumer focus embedded by a church, communities, Ukrainian individuals, “Prosvita” and “Fellowship named by M. Kachkovskyi”. In 1897 “National Trade” started its cooperation with “Prosvita” [3; 14, p. 87-105]. As a result of this cooperation “National trade”

began to actively promote its cooperative ideas and recorded increased cooperation with existing consumer stores (in this context, we note that the development of trade was censured by fellowship “Prosvita”, “National Trade” Regional Credit Union and Cooperative Bank “Dniester”).

Society “Enlightenment” and “People’s Trade” conducted courses for sales staff. The first year was devoted to research of features for trading clerks and also for a book, church, cooperative and public stores on “Rochdale’s principles” in Ternopil (December 1905). Studies were conducted in particular on the following subjects: trade and service law, accounting trade, trading history in Ukraine, post trade, information on colonial goods, trade geography. The second course was held in Kolomyia and was equipped with modern visual aids and technical means – “Study samples of commodity and lectures with due to the Rochdale system”. These courses were conducted in Zbarazh, Lviv, Przemyśl, Chortkiv, Stanislaw.

Since 1920 “National Trade” in major cities placed 19 storages, where 135 employees of different skills worked. In this case, we should note that the “National Trade” was unable to conduct stationary education, but the fellowship carried out a course entitled “Extramural written educational course” for junior level of specialization staff under the guidance of A. Baryliak during 1924 – August 1930. In this course, 115 people studied who had different preparatory school framework and practice of one year. The students twice a month received “Exercise books”, which included materials on accounting, trading accounts, social economy, trade geography of cooperation, charter and service instructions of “National Trade”, commodity and Ukrainian language [1].

“National Trade” contributed to the educational development of young people, urged young people to study at vocational schools and contributed to the further employment of graduates; attracted youth to participate in a practical training for occupations in trade (since 1933 – only theoretical orientation); in order to develop vocational training of students abroad they were provided with material assistance; conducted research in the sector of consumer cooperation “so as to form a ... Ukrainian merchants who would later work in the commercial craft – on equity or trade associations-cooperatives” [5, p. 88].

Another chronological date towards the development of economic education is in 1899, which in town Olesko of Zolochiv County (now Busk district, Lviv region) by intellectuals, peasants and clergy established a fellowship “Rural Host” (activity duration – 1899-1944), which then “moved” to Lviv and took over (important!) economic functions of fellowship “Prosvita”. By the way, we note that the fellowship “Rural Host” in 1913 numbered 88 branches and 1 325 groups (over 32 thousand members).

Summing up the review of economic societies “Ukrainian Union of Cooperative Auditing” (R.S.U.K.), “National Trade”, “Rural Host” exactly in terms of cooperation development, collective activities, and without pressure and oppression personality traits citizens – above named fellowships perceived how to protect the interests of labour and moral people to improve their well-being and efficiency of manufacture.

To implement the educational development of economic direction and stimulate trade and cooperative school system, fellowships attracted itinerant teachers-instructors. The slogan for their selfless work was the idea of “strengthening Ukrainian element in cities”. “Without the cities, we will not be a strong nation – wrote A. Baryliak. – Without cities, we will ever be people of bumpkins and disappearing groups of intellectuals ... we will not have respected merchants, industrialists, who now make up each layer of strong European nation” [1, p. 43].

VI Stage (from 1900). Another historical and chronological threshold, which is necessary to distinguish is the local economic education of young people in Western Ukraine in the early XX century. First of all, it should be noted that the overall state of national education in eastern Galicia, Bukovina, and Transcarpathia during the 2nd half of the XIX century – early XX century had the poor state. Specifically, Galicia previously considered the region of one and two-year schools, and in urban schools of entry-level training Ukrainian language has not been studied at all. By the early XX century in Galicia, a few Ukrainian schools in Lviv have begun to function and also in Przemyśl and Ternopil, etc.

In 1908-1909 there were 6 private schools (in the Kopychentsi, Yavoriv, Horodenka, Rohatyn, Brody and Peremyshlyany). Instead, in Polish schools the active introduction and development of polonization of youth has begun. Education of women at the average level of professional was conducted in female high schools and lyceums [5]. By uniting scattered Ukrainian population in the nation, cooperation has become a powerful political force, which provided financial support to the process of formation of the national consciousness of Ukrainians, contributed to the formation of national conscious of an intelligentsia. The cooperative movement of every nation, except for the main socio-economic foundations of worldwide cooperative movement, has specific, unique features.

VII Stage (from 1911). Now we will examine the key aspects of economic education in Western Ukraine in historical and chronological dates of the 20s of the XX century (also granting a special place to cooperative, schooling). First of all, we want to focus on the activities of such institutions (in the cooperative schooling system) as:

1. In this period the most active trading school that functioned was the school of fellowship “Prosvita” in Lviv (founded in 1911), where, in the period 1923/1924, in addition to general subjects was also taught accounting, which also included the basics of banking, financial correspondence teaching, accounting, merchandising, economic geography and basic knowledge of trade – as professional subjects. It conducted training in various specializations, carried out by entering a 4-year cooperative specialization within which young students learned bibliology and record keeping, examined the specifics of the audit of all kinds of cooperation and developed their economic and cooperative skills and knowledge. Practical skills students acquired in school cooperative “Chaika” and in academic clubs, also visited the cooperative enterprises and institutions.

2. In 1934 in Yavoriv a “Ukrainian private trade school” was created and in 1939 in Stanislav, a four-year trade and cooperative school were established [8,

p. 39]. Since 1920 in the Lviv trade school a Higher Economic School (one-year entrants) began to function.

3. In the 1937/1938 academic years, 3-year cooperative Lyceum (known as Ukrainian Koedukatsiyna High School) was open in Lviv at R.S.U.K. as a school of higher degree which was designed to train cooperative leaders and middle managers of cooperative organizations of all kinds.

4. Basics of cooperative science curriculum were introduced to some folk and private secondary level schools. Specifically, theoretical training in the two higher classes and practice in school cooperatives in the cities, which was put on the instructions R. S. U. K [7, p. 38; 8, p. 59].

5. In 1932 when UGA organized Ukrainian Technical and Commercial Institute of Distance Learning (UTCI) – specialized in the preparation of Ukrainian citizens to individual work in various industrial sectors. The youth of Ukraine received higher education also in Vienna School of world trade and in Polish trade schools.

In Transcarpathia the cooperative movement through their own lack of conscious intelligence was weak and initiated credit cooperatives by E. Egan were part of the general Hungarian cooperative. During the 1st World War and hostilities of 1918-1920 cooperation in Galicia declined. In the interwar period, despite the obstacles placed by the Polish authorities, the cooperative movement has made a significant contribution to improving the economic status of Ukrainians. With the establishment of Soviet authority in western Ukraine, its cooperation harmonized with the cooperative movement in the USSR.

During 1930, development of schooling began at the regional level, which at that time already had extensive experience abroad. For example, in Germany for graduation agronomist had to be trained in high school and complete the “higher agronomic school” [15, p. 25].

In particular, E. Khraplyvyi considered schooling “as a factor in all our public agronomy” [15], as the region had only: one-year agricultural school (garden) of the fellowship “Prosvita” in Mylovanniu; “Rural Host” School in Corshev, which conducted 1-4-month courses; dairy special school “Oil Union” in Stryi, conducted annually dairy 6-month course of “Encyclopedia of economic subjects”; higher agronomic course by “Rural Host” in the estate of Myron Lutskyi in Yanchina near Przemyśl [15, p. 27-28]. But in the Ukrainian market of educational services, there was no public vocational school. At a time when the United States in 1930 had 3100 male four-year agricultural schools with 80,000 students and 1,023 female schools with 42,000 students. In 976 grain-growing schools in Czechoslovakia during 1 year enrolled about 30-40 thousand students.

Cultural and educational activities of the fellowship “Rural Host” directed its activities on training cooperation for staff, the increase of the culture and welfare of the Ukrainian peasantry through the use of innovative technologies. In 1937 12 professional sections, 60 branches, 1840 groups worked in the fellowship; the rights of membership at Rural Host’ 2216 cooperatives were united. Professional work of the central institutions in Lviv was held by 21, and in branches – 127 professionals, of whom – 65 engineers and agronomists [6].

Conclusions

Thus, summing up we can say that economic activities of leaders, teachers, organisers of the cooperative business communities were mainly focused on the study and implementation of skills on farming and trade of Ukrainian people of the Western region. Associates of the Ukrainian people, on the one hand, believed that they should influence the development of both general and special education for practical employment of the population; on the other hand, considered a necessity to submit Ukrainian sources of information particularly in the form of various educational and economic works, implementation of teaching and socio-political activities, active participation in the cells of the cooperative movement – for maximum closeness to the existing socio-economic needs of the people of the Western region and society as a whole. This experience, as the analysis of the history of economic opinion in Western Ukraine in the studied period, was successfully used to ensure financial literacy, promote economic development and improvement of education for Ukrainians.

References

1. Baryliak, O. (1937). *«Narodna Torhovlia» yak uchytelka pratsivnykiv torhivli* ["People's Trade" as teacher trade workers]. Lviv, Ukraine: Narodna Torhivlia (in Ukrainian).
2. Vainberh, M. N. (1956). I. Ia. Franko – ekonomist [I. Franco - economist]. *Sbornik nauchnyh trudov Kievskogo tehnologicheskogo instituta legkoj promyshlennosti*, 9, 7-10 (in Ukrainian).
3. Vasiuta, I. (1994). Zakhidnoukrainska kooperatsiia: dosvid hospodarskoi diialnosti (1883-1939) [Western Ukrainian cooperation: experience of economic activity (1883-1939)]. *Ekonomika Ukrainy*, 3, 77-82 (in Ukrainian).
4. Vytanovych, I. (1935). *Volodymyr Navrotskyi (1847-1882). Pershyi ukrainskyi statystyk-ekonomist u Halychyni na tli svoiei doby* [Vladimir Nawrocki [1847-1882]. First Ukrainian statistician-economist in Galicia against the background of his time]. Lviv, Ukraine: S. n. (in Ukrainian).
5. Hipters, Z. V. (2011). *Ekonomichna osvita na zakhidnoukrainskykh zemliakh ta yii spod-vyzhnyky (XIX – persha polovyna XX stolit)* [Economic education in West Ukrainian lands and its followers (XIX - early XX centuries)]. Kyiv, Ukraine: UBS NBU (in Ukrainian).
6. Hipters, Z. V. (2008). Realizatsiia pedahohichnykh idei Denysa Korentsia v ekonomichnii osviti molodi (zakhidnoukrainski zemli kintsia XIX – pochatku XX st.) [Realization of pedagogical ideas Denis Korentsya in economic education of young people (West Ukrainian lands late XIX - early XX century)]. *Istoryko-pedahohichniy almanakh*, 1, 46-49 (in Ukrainian).
7. Babenko, S. H. (Ed.). (1995). *Istoriia kooperatyvnoho rukhu* [The history of the cooperative movement]. Lviv, Ukraine: In-t ukrainoznavstva NAN Ukrainy (in Ukrainian).

8. Kachor, A. (1955). Denys Korenets: nacherk yoho zhyttia ta pratsi na tli ukrainskoho fakhovoho shkilnytstva i silsko-hospodarskoi kooperatsii v Zakhidnii Ukraini [Denis Korenets: sketch of his life and work at Ukrainian professional background and schooling of agricultural cooperatives in Western Ukraine]. Winnipeg, Canada: Vydannia "Kooperatyvnoi hromady" (in Ukrainian).
9. Kachor, A. (1960). *Rol «Prosvity» v ekonomichnomu rozvytku Zakhidnoi Ukrainy* [The role of "Enlightenment" in the economic development of Western Ukraine]. Winnipeg, Canada: S. n. (in Ukrainian).
10. Kvasov, A. S. (1999). *Istoriia jekonomicheskoy mysli Pol'shi v mezhvoennyj period (1918-1939)* [History of Economic Thought in Poland in the interwar period (1918-1939)] (Doctoral dissertation, Moscow, Russia). Retrieved from <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/76207.html> (in Russian).
11. Kravets, V. P. (1994). *Istoriia ukrainskoi shkoly i pedahohiky* [History of Ukrainian schools and pedagogy]. Ternopil, Ukraine: S. n. (in Ukrainian).
12. Kushnir, M. P. (1995). Ukrainski studentski tovarystva na Bukovyni kintsia XIX – pochatku XX st. [Ukrainian Student Society in Bukovina late XIX - early XX century]. In M. V. Tkach (Ed.), *Materialy naukovoï konferentsii vykladachiv, spivrobitnykiv ta studentiv, prysviachenoï 120-richchiu zasnuvannia Chernivetskoho universytetu: Vol. 1. Humanitarni nauky*, (p. 51). Chernivtsi, Ukraine: Ruta (in Ukrainian).
13. Syniavska, A. M. (2009). *Stanovlennia ta rozvytok komertsiiinoi osvity v Zakhidnii Ukraini (XIX st.)* [The establishment and development of business education in Western Ukraine (XIX century)] (Doctoral thesis, Drohobych, Ukraine). Retrieved from <http://mydisser.com/en/catalog/view/23812220.html> (in Ukrainian).
14. Babenko, S. H. (Ed.). (1996). *Spozhyvcha kooperatsiia Ukrainy: Istorychni ta sotsialno-ekonomichni aspekty* [Consumer cooperation Ukraine: Historical and socio-economic aspects]. Kyiv, Ukraine: Red. hazety "Visti Tsentralnoi spilky spozhyvchykh tovarystv Ukrainy" (in Ukrainian).
15. Khraplyvyi, Ie. V. (1933). *Za nashe khliborobske shkilnytstvo* [By tilling our schooling]. Lviv, Ukraine: Silskyi Hospodar (in Ukrainian).
16. Vyshcha shkola. (1975). *Chernivetskyi derzhavnyi universytet* [Chernovtsy State University]. Lviv, Ukraine: Vyshcha shkola (in Ukrainian).
17. Shafranska, I. B. (2014). Rozvytok teorii kooperatsii v Zakhidnii Ukraini v ostannii tretyni XIX – pershii tretyni XX stolittia [The development of the theory of co-operation in Western Ukraine in the last third XIX - the first third of the XX century]. *Investytsii: praktyka ta dosvid*, 22, 102-105 (in Ukrainian).
18. Uniwersytet Cesarza Franciskai. (1891). *Uniwersytet imienia Cesarza Franciskai we Lwowie. Sklad universitetu s program wykladov*. Lwów: S. n.
19. Pilat, T. (1873). Czynności reprezentacji powiatowych w r. 1872. In *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych na wezwanie Wydziału Krajowego galicyjskiego* (pp. 1-86). Lwów: S. n.

Економіко-історична хронологія послідовних подій поступального розвитку національної економічної освіти на західноукраїнських теренах у державний період початку XIX- XX століття: освітня інституціоналізація господарських систем

Голубка Михайло Михайлович

*Львівський кооперативний коледж економіки і права, завідувач циклової комісії
фінансів і кредиту, викладач вищої категорії, Україна*

Анотація. У науковій роботі розглянуто економіко-історичну хронологію послідовних подій поступального розвитку національної економічної освіти на західноукраїнських землях на початку XIX-XX століття. Дослідження структуризоване в рамках економіко-історичної хронології, та приділена увага західноукраїнській інтелігенції в частині їх впливу на подальший успішний розвиток економічної освіти у Західному регіоні в означений період.

Ключові слова: освіта та шкільництво, кооперативні товариства, гуртки, діяльність середніх та вищих навчальних закладів, діяльність професійних шкіл, семінарій.

УДК [37:33:93/94]:655

JEL Classification: A220

Список використаних джерел

1. Бариляк О. «Народна Торговля» як учителька працівників торгівлі. – Львів : Народна Торговля, 1937. – 47 с.
2. Вайнберг М. Н. І. Я. Франко – економіст / М. Н. Вайнберг // Сборник научных трудов Киевского технологического института легкой промышленности. – 1956. – Вып. IX. – С. 7-10.
3. Васюта І. Західноукраїнська кооперація: досвід господарської діяльності (1883 – 1939 рр.) / І. Васюта // Економіка України. – 1994. – № 3. – С. 77-82.
4. Витанович І. Володимир Навроцький (1847-1882). Перший український статистик-економіст у Галичині на тлі своєї доби / І. Витанович. – Львів : [Б. в.], 1935. – 142 с.
5. Гіптерс З. В. Економічна освіта на західноукраїнських землях та її сподвижники (XIX – перша половина XX століть) : монографія / З. В. Гіптерс. – Київ : УБС НБУ, 2011. – 347 с.
6. Гіптерс З. В. Реалізація педагогічних ідей Дениса Коренця в економічній освіті молоді (західноукраїнські землі кінця XIX – початку XX ст.) / З. В. Гіптерс // Історико-педагогічний альманах. – 2008. – № 1. – С. 46-49.
7. Історія кооперативного руху / С. Г. Бабенко [та ін.] ; Львівська комерційна академія. – Львів : Ін-т українознавства НАН України, 1995. – 412 с.

8. Качор А. Денис Коренець: начерк його життя та праці на тлі українського фахового шкільництва і сільсько-господарської кооперації в Західній Україні / А. Качор. – Вінніпег : Видання «Кооперативної громади», 1955. – 71 с.
9. Качор А. Роль «Просвіти» в економічному розвитку Західної України / А. Качор. – Вінніпег : [Б. в.], 1960. – 32 с.
10. Квасов А. С. История экономической мысли Польши в межвоенный период (1918-1939 гг.) : дис. ... д-ра экон. наук : 08.00.02 / А. С. Квасов. – Москва, 1999. – 295 с.
11. Кравець В. П. Історія української школи і педагогіки / В. П. Кравець. – Тернопіль : [Б. в.], 1994. – 359 с.
12. Кушнір М. П. Українські студентські товариства на Буковині кінця ХІХ – початку ХХ ст. / М.П. Кушнір // Матеріали наукової конференції викладачів, співробітників та студентів, присвяченої 120-річчю заснування Чернівецького університету, 4-6 травня 1995 р. / ред. М. В. Ткач [та ін.]. – Чернівці : Рута, 1995. – Т. 1, кн. 1 : Гуманітарні науки. – С. 51.
13. Синявська А. М. Становлення та розвиток комерційної освіти в Західній Україні (ХІХ ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / А. М. Синявська. – Дрогобич, 2009. – 19 с.
14. Споживча кооперація України: Історичні та соціально-економічні аспекти : збірник наукових статей / С. Г. Бабенко [та ін.]. – Київ : Ред. газети «Вісті Центральної спілки споживчих товариств України», 1996. – 192 с.
15. Храпливий Є. В. За наше хліборобське шкільництво / Є. В. Храпливий. – Львів : Сільський Господар, 1933. – 50 с.
16. Чернівецький державний університет. – Львів : Вища школа, 1975. – 34 с.
17. Шафранська І. Б. Розвиток теорії кооперації в Західній Україні в останній третині ХІХ – першій третині ХХ століття / І. Б. Шафранська // Інвестиції: практика та досвід. – 2014. – № 22. – С. 102-105.
18. Uniwersytet imienia Cesarza Franciskai we Lwowie. Skład universutetu s program wykladov. – Lwów, 1891. – 10 s.
19. Pilat T. Czynności reprezentacji powiatowych w r. 1872. / T. Pilat // Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych na wezwanie Wydziału Krajowego galicyjskiego. – Lwów : [S. n.], 1873. – 547 s.

© М. М. Голубка

Деякі теоретичні та практичні підходи до виробництва цукатів на основі рослинної сировини

Непочатих Тетяна Анатоліївна

Харківський торговельно-економічний інститут Київського національного торговельно-економічного університету, кандидат технічних наук, доцент кафедри товарознавства та експертизи якості товарів, доцент, Україна

Анотація. Стаття присвячена вивченню впливу зовнішніх фізичних чинників на прискорення процесу виробництва цукатів. Встановлено, дифузія цукрового сиропу в рослинну сировину здійснюється капілярними силами, тобто силами змочування. На цей процес основний вплив здійснює пористість сировини. Скоротити час приготування цукатів можна шляхом штучного збільшення пористості рослинної сировини або руйнування клітинної оболонки (мембрани) рослинної сировини.

Ключові слова: капіляр; пористість; дифузія; рослинна сировина; цукат.

Вступ

Асортимент цукристих кондитерських виробів представлених на українському ринку, надає споживачам широкі можливості для вибору виробів відповідно з їх індивідуальними смаками, але це в основному такі вироби, як карамель, цукерки та шоколад. Фруктово-ягідні вироби, до яких і належать цукати, виробляються в незначній кількості, що може бути пов'язано з різними причинами.

Аналіз вітчизняної та закордонної літератури показав, що існує дуже багато способів виробництва цукатів, але їх виробництво, особливо в Україні недостатньо розвинене. Наукові розробки, які стосуються виробництва цукатів, відрізняються довготривалими процесами приготування та жорсткими режимами обробки, що погано впливає на якість готової продукції [1-2, 6].

Наукові розробники цукатів частіше обирають наступні шляхи виробництва: використання вторинної рослинної сировини (шкурки свіжі та консервовані, порошки); нарізання різними розмірами і формами; бланшування; уварювання плодів та овочів під тиском; різні варіації із цукровим сиропом (додавання соку інших плодів, білковомісних, цукрозамісних інгредієнтів та ін.); сушіння. Практично у всіх випадках відбувається зниження харчової цінності сировини на кінцевому етапі виробництва.

Підвищення якості цукатів відбувається на етапах підбору сировини, умов зберігання готового продукту, а також на вивченні впливу різних чинників на процес дифузії цукрового сиропу в рослинну сировину. Ця сировина являє собою капілярно-пористе тіло з різними формами зв'язку вологи, що накладає відповідний відбиток на строк їх приготування. Причиною цього є різні форми дифузії цукрового сиропу в рослинні тканини; молекулярна дифузія, що супроводжується об'ємним (молярним) переміщенням цукрового

сиропу і вибіркова дифузія, що викликана осмотичними явищами. При цьому загальне переміщення цукрового сиропу лімітується швидкістю його дифузійного перенесення, який значно менше швидкості молекулярного руху сиропу під дією капілярних сил.

У зв'язку з цим постає завдання дослідження рослинної сировини з метою виявлення найбільш придатної для виробництва цукатів, тобто сировини, яка б мала максимальне значення коефіцієнта молекулярної дифузії й мінімальне вибіркової. Для цього не обов'язково вимірювати швидкість дифузії різних видів сировини, а достатньо визначити їхні фізико-механічні характеристики. З цією метою необхідно визначити фізичні характеристики різних сортів гарбузів та моркви: пористість, густину, клітинну проникність, структурно-механічні властивості та ін.

Плоди й овочі являють собою складні гетерогенні біологічні системи, фізичні та структурно-механічні властивості яких визначаються хімічним складом, видовими особливостями структури, а також такими фізичними параметрами як густина (фізична та істинна), твердість, пористість. З іншого боку плоди й овочі рослинного походження є капілярно-пористими за структурою і колоїдними за природою. Тому їм притаманна наявність міцел порівнянних з мікрокапілярами, у яких волога зв'язана адсорбційними й осмотичними силами, тобто волога, що знаходиться усередині плодів і овочів, має різну енергію зв'язку із скелетом. Найпростішою фізичною моделлю плодів і овочів може служити гетерогенна система, що складається з трьох фазових складових: твердого скелету, рідини (соку), що заповнює порожнечі (міжклітинники), скелету і пароповітряної суміші, що заповнює вільний від вологи об'єм мікрокапілярів. Кожна з фракцій відрізняється індивідуальними фізико-хімічними й структурно-механічними властивостями, що залежать від природи речовини, температури і вмісту вологи. Тверда фаза чи скелет структури рослинної тканини складається з клітковини, вуглеводів, крохмалю, білків, причому концентрація компонентів різна в різних частинах овочів (внутрішні й зовнішні шари моркви відрізняються за фізичними показниками).

Кінетику процесу дифузії цукрового сиропу в рослинну сировину можна розглянути теоретичним шляхом, виходячи з того, що рослинна сировина є капілярно-пористим тілом, і її просочування рідиною є результатом дії капілярних сил (сил змочування).

Результати дослідження

Швидкість підйому рідини (сиропу) по окремому капіляру визначається за формулою (1):

$$\frac{d\ell}{d\tau} = \frac{\sigma \cos\theta}{4\eta} \times \frac{r}{\ell}, \quad (1)$$

де ℓ – довжина стовпчика рідини в капілярі, м;
 τ – час просочування, с;
 σ – поверхневий натяг рідини, Н/м;
 η – динамічна в'язкість рідини, Па·с;
 θ – кут змочування капіляра, град;
 r – радіус капіляра, м.

Для зручності подальших перетворень введемо позначення (2):

$$\frac{\sigma \cos \theta}{4\eta} = c, \quad (2)$$

де c – константа для обраної пари рослинна сировина-сироп, м/с.

Тоді формула (1) набуває вигляду (3)

$$\frac{d\ell}{d\tau} = c \frac{r}{\ell}. \quad (3)$$

Вирішення цього рівняння за початкової умови $\ell(\tau=0)=0$ дається за формулою (4):

$$\ell = \sqrt{2cr\tau}. \quad (4)$$

У реальному зразку сировини товщиною d присутні капіляри з різними радіусами r_i в інтервалі $r_{\min} \leq r_i \leq r_{\max}$. Враховуючи це, введемо коефіцієнт заповнення α_i капілярів за формулою (5):

$$\alpha_i = \frac{\ell_i}{d} = \frac{1}{d} \sqrt{2cr_i\tau}. \quad (5)$$

На початку процесу просочування ($\tau = 0$) $\alpha_i = 0$ для всіх капілярів, при $\tau > 0$ в зразку є капіляри, частково – $\alpha < 1$ – і повністю ($\alpha = 1$) заповнені рідиною. Відповідний радіус r_m , для якого $\alpha = 1$ (ця умова виконується і для капілярів з $r > r_m$), визначається умовою (6):

$$\alpha_m = \frac{1}{d} \sqrt{2cr_m\tau} = 1. \quad (6)$$

Звідки для r_m отримуємо вираз (7):

$$r_m = \frac{d^2}{2c\tau}. \quad (7)$$

При збільшенні τ величина τ_m зменшується до $\tau_{\min}$. При відомому $\alpha(\tau)$ можна визначити вміст рідини в капілярах (об'ємний вміст) за формулою (8):

$$W_k = \frac{\rho_c}{\rho_i} \times \frac{\Pi}{1 - \Pi} \int_{r_{\min}}^{r_{\max}} \alpha(r) f(r) dr, \quad (8)$$

де ρ_c – густина сиропу, кг/см³;

ρ_i – істинна густина рослинної сировини, кг/см³;

Π – об'ємна пористість сировини;

$\alpha(r)$ – визначається формулою (5);

$f(r)$ – диференціальна функція розподілу капілярів (пор) за радіусами.

Враховуючи визначення (7), можна надати формулі (8) такий вигляд:

$$W_k = \frac{\rho_c}{\rho_i} \times \frac{\Pi}{1 - \Pi} \times \frac{\sqrt{2c\tau}}{d} \times \int_{r_{\min}}^{r_{\max}} \sqrt{r} f(r) dr + \frac{\rho_c}{\rho_i} \times \frac{\Pi}{1 - \Pi} \times \int_{r_{\min}}^{r_{\max}} f(r) dr. \quad (9)$$

За малих τ основний внесок дає перший інтеграл, і в цьому випадку спостерігається рівняння (10):

$$W_k = K \sqrt{\tau}. \quad (10)$$

Така залежність підлягає перевірці експериментальним шляхом. При великих τ W_k прямує до граничного значення (11):

$$W_{\text{гран}} = \frac{\rho_c}{\rho_i} \times \frac{\Pi}{1 - \Pi}. \quad (11)$$

Наприклад, для гарбуза можна прийняти такі значення $\rho_i = 1400$ кг/м³, $\Pi = 0,28$, а для цукрового сиропу – $\rho_c = 1600$ кг/см³. Тоді формула (11) дає $W_{\text{гран}} = 0,44$. Вологість свіжого гарбуза становить 0,85 ... 0,91, природна пористість – 0,12 ... 0,17. Це означає, що гарбуз містить, окрім капілярної, ще й осмотичну вологу, яка міцно пов'язана зі структурою сировини і практично не бере участі в процесі її просочування цукровим сиропом.

Для визначення залежності $W_k(\tau)$ згідно з формулою (9) необхідно знати функцію розподілу капілярів за розмірами – $f(r)$. Її можна визначити за формулою (12):

$$f(r) = \frac{b - c + a \ln r}{r^2} \exp\left(-\frac{a \ln r + b}{r}\right), \quad (12)$$

де a , b – постійні величини, які знаходяться з десорбційної кривої [4].

Тоді,

$$W = W_T \left(-\frac{a \ln r + b}{r} \right), \quad (13)$$

де W_T – значення гігроскопічного вологовмісту.

Для гарбуза $a = 0,948$, $b = 2,365$, $W_T = 0,77$, тоді формула (12) приймає такий вигляд (14):

$$f(r) = \frac{1,42 + 0,948 \ln r}{r^2} \exp \left(-\frac{0,948 \ln r + 2,365}{r} \right), \quad (14)$$

При відомому вигляді $f(r)$ формулу (9) можна звести до виразу (15)

$$W_k = \frac{\rho_c}{\rho_i} \times \frac{\Pi}{1 - \Pi} \left(\frac{1}{\sqrt{r_m}} I_1(r_m) + I_2(r_m) \right), \quad (15)$$

$$\text{де } I_1 = \int_{r_{\min}}^{r_{\max}} \sqrt{r} f(r) dr, \quad I_2 = \int_{r_{\min}}^{r_{\max}} f(r) dr, \quad (16)$$

Інтеграли (16) можна обчислити графічним шляхом з використанням значень Π , ρ_c , ρ_i і для гарбуза з наведеними вище значеннями цих величин результати обчислення наведені в табл. 1.

Таблиця 1 – Розрахункові значення інтегралів I_1 і I_2

$r_m, \text{ нм}$	$1/r_m, \text{ нм}^{1/2}$	$I_1, \text{ нм}^{1/2}$	I_2	$\frac{I}{\sqrt{r_m}}$	$\frac{I}{\sqrt{r_m}} + I_2$	W
100,0	0,01	2,67	0,00	0,27	0,27	0,12
25,0	0,04	2,00	0,20	0,40	0,60	0,26
9,0	0,11	1,30	0,40	0,43	0,83	0,36
3,0	0,32	0,80	0,50	0,46	0,96	0,42
0,5	2,00	0,00	1,00	0,00	1,00	0,44

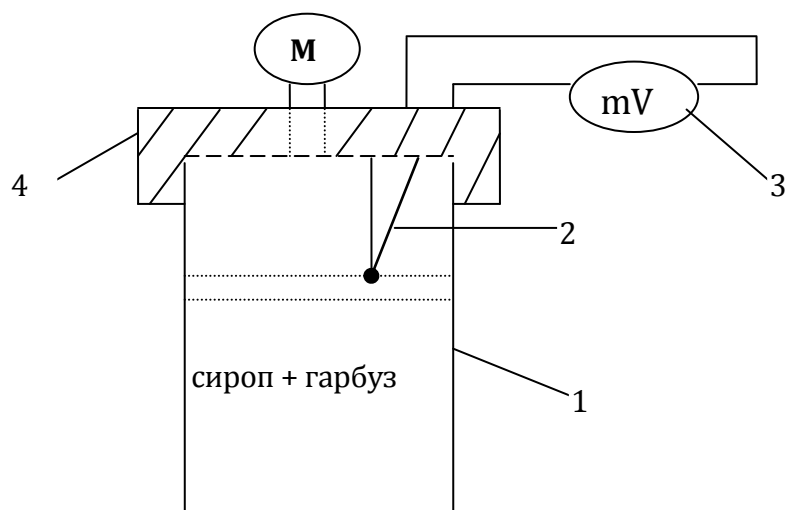
Залежність $W_k(r_m)$ перераховується в $W_k(\tau)$ із використанням (7).

Аналізуючи проведені теоретичні викладки, можна зробити такі висновки:

1. Із формули (9) виходить, що в початковий період просочення сировини цукровим сиропом основний внесок у збільшення вмісту сухих речовин дає перший інтеграл. А тому, такі фізичні характеристики цукрового сиропу, як поверхневий натяг, в'язкість, змочування мають мінімальний вплив на швидкість просочення сировини цукровим сиропом.

2. На другому етапі просочення сировини цукровим сиропом основний внесок в приріст вмісту сухих речовин вносить другий інтеграл, величина якого, як виходить з таблиці 1, спрямовується до одиниці. Тобто, збільшення вмісту сухих речовин у даному випадку, в основному, визначається пористістю сировини і лише незначною мірою на цей процес впливає густина сировини.

Ці теоретичні результати підлягають порівнянню з експериментальними даними. Тому в подальшому було проведено експериментальні дослідження впливу фізичних чинників, а саме тиску атмосферного повітря на кінетику просочування рослинної сировини (гарбуза) цукровим сиропом. Експериментально досліджено вплив надлишкового тиску повітря і його розрідження [3]. Для цього дослідження було виготовлено установку, схема якої наведено на рис. 1.

Примітки: 1 – корпус циліндра; 2 – термопара; 3 – прилад для вимірювання температури сиропу; 4 – кришка установки; 5 – манометр.

Рис. 1. Схема установки для вимірювання надлишкового тиску повітря і температури сиропу:

Результати насичення цукатів цукровим сиропом при тиску $1,5 \times 10^5$ наведено на рис. 2.

В якості рослинної сировини використано зразки гарбуза сорту Мозолевський, які здрібнені на дзиговій овочерізці та висушені змішаним теплопідводом (ЗТП-сушіння) до залишкової вологості 8 ... 10 % (методику ЗТП-сушіння викладено в праці [5]). Зразки гарбуза містилися в ситечко, що занурювалося потім у підігрітий до температури 70 ... 75 °С цукровий сироп при концентрації вода-цукор 1:2 [7]. Дослідження проводились при надлишкових тисках $0,5 \times 10^5$ Па, $1,0 \times 10^5$ П, $1,5 \times 10^5$ Па, які показали що величина надмірного тиску чинить незначний вплив на швидкість просочування капілярів гарбуза цукровим сиропом.

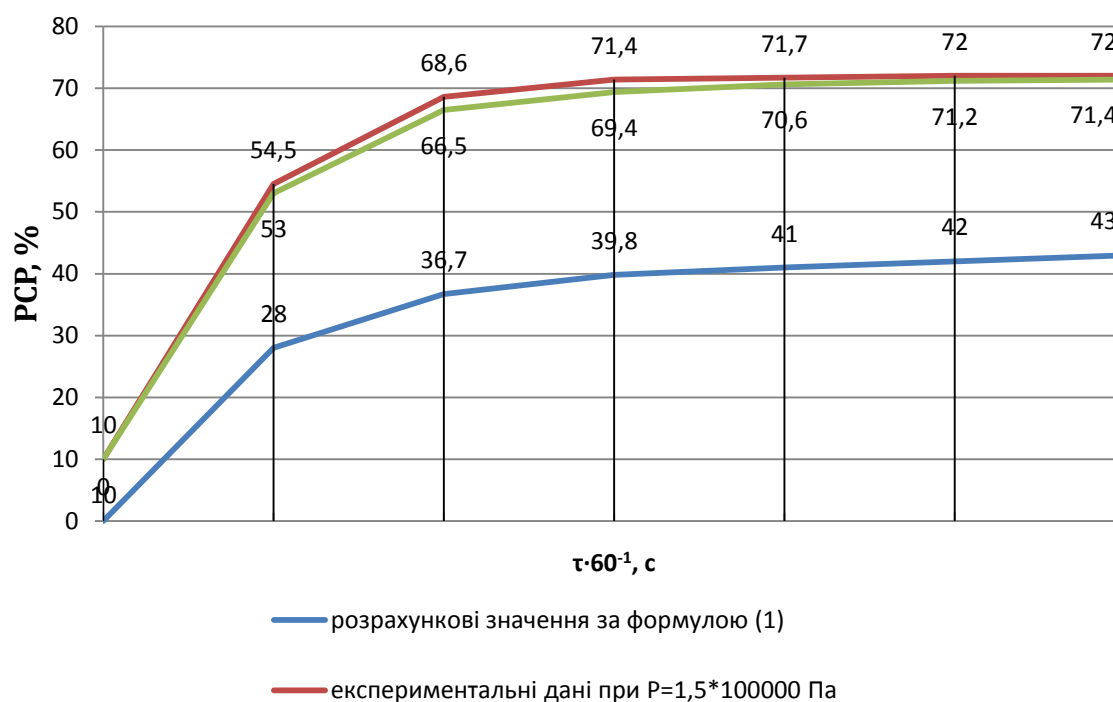

Рисунок 2 – Кінетика вмісту розчинних сухих речовин (РСР) у цукатах під час виробництва за різних умов

Таким чином, результати дослідження (рис. 2) підтверджують теоретичні основи, які викладені вище: дифузія цукрового сиропу в рослинну сировину здійснюється капілярними силами (силами змочування). На цей процес основний вплив здійснює пористість сировини. Скоротити час приготування цукатів можна шляхом штучного збільшення пористості рослинної сировини або руйнування клітинної оболонки (мембрани) рослинної сировини.

Перелік використаних джерел

1. Боровський В. Цукати з овочів та фруктів / В. Боровський, В. Ратушняк, О. Голінько // Харчова і переробна промисловість. – 1995. – № 311. – С. 19-21.
2. Даурский А. Н. Цукаты и подварки: новые технологические решения / А. Н. Даурский [и др.] // Пищевая промышленность. – 1996. – № 2. – С. 5.
3. Захаренко В. А. Влияние физических факторов на формирование качества цукатов / В. А. Захаренко [и др.] // Товары XXI столетия : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 24-25 жовтня 2002 р. : у 2 ч. – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2002. – Ч II. – С. 55-57.
4. Захаренко В. А. Нахождение аналитического выражения для кривых сорбции-десорбции сыпучих материалов/ В. А. Захаренко // Механика сыпучих материалов : тезисы докладов 5-й Всесоюзной научной конференции, 17-19 сентября 1991 г. – Одесса : [Б. и.], 1991. – С. 65.

5. Погожих Н. И. Основы технологии и теории сушки пищевых материалов смешанным теплоподводом / Н. И. Погожих. – Харьков : [Б. и.], 1997. – 361 с.

6. Способ производства цукатов : авт. св-во 976933 СССР, МКИЗ A23L1/06 / Л. И. Мироненко, О. А. Кремнев, В. Р. Боровский, М. Д. Коросташ, Л. М. Мишнаевский. – № 3251738/28-13 ; заявл. 20.02.81 ; опубл. 30.11.82, Бюл. № 44. – 2 с.

7. Цукати. Технічні умови : ДСТУ 6075:2009 – [Чинний від 2009-01-20]. – Київ : Держспоживстандарт України, 2010. – 18 с.

© Т. А. Непочатих

Some theoretical and practical approaches to the production of candied fruit based on raw plant materials

Nepochatykh Tetyana

*Kharkiv Institute of Trade and Economics of Kyiv National University of Trade and Economics,
Associate Professor of Commodity expertise and quality of goods, PhD in Technics, Associate
Professor, Ukraine*

Abstract. This article deals with studying the impact of external physical factors on the acceleration of the process of candied fruit production. It is proved, that the diffusion of sugar syrup into raw plant carried in by capillary forces, or the forces of wetting. The porosity of materials affects this process the most. To reduce cooking time is possible by artificial increasing the porosity of plant material or by the destruction of the cell membrane of the plant material.

Keywords: capillary; porosity; diffusion; plant material; candied fruit.

© Т. Nepochatykh

Підвищення ефективності підготовки дзюдоїстів-ветеранів на етапі виходу зі спорту вищих досягнень

Перебийніс Володимир Борисович

Харківська державна академія фізичної культури, аспірант кафедри єдиноборств, Україна

Анотація. Предметом дослідження стала система підготовки дзюдоїстів-ветеранів із застосуванням інтерактивних методів педагогічного впливу. Складний характер професійно-особового розвитку дзюдоїстів-ветеранів на основі застосування інтерактивних методів педагогічної дії зумовив застосування системно-функціонального підходу, а також використання історико-логічного та психолого-педагогічного аналізу цієї проблеми. При проведенні дослідження використовувалися концепції та теорії, представлені в працях вітчизняних і зарубіжних учених і практиків, які досліджують психолого-педагогічні проблеми технічної та психологічної підготовки ветеранів спорту та їх саморозвитку. Встановлено позитивний характер взаємовпливу спортивної діяльності та професійно-особового розвитку дзюдоїстів-ветеранів. Обґрунтовано необхідність використання інтерактивних технологій у побудові сучасних спортивно-педагогічних систем, виявлено їх роль і високу ефективність у професійно-особовому розвитку дзюдоїстів-ветеранів. Доведено, що заняття дзюдо, правильний і позитивний спосіб життя позитивно впливають на здоров'я дзюдоїстів-ветеранів.

Ключові слова: дзюдоїст-ветеран; інтерактивні методи; технічна підготовка; психологічна підготовка; біологічний вік; паспортний вік; кількість здоров'я; ветеран; спорт; ефективність.

Вступ

Високі темпи третього тисячоліття несуть із собою напруженість та істотні зміни в усіх сферах життя людини. У результаті цих змін особливої актуальності набуває проблема технічної та психологічної підготовки дзюдоїстів-ветеранів [1, с. 74].

Професійно-особовим розвитком і саморозвитком дзюдоїстів-ветеранів є свідомий цілеспрямований процес підвищення рівня їх професійної компетентності й розвитку професійно значущих якостей відповідно до зовнішніх соціальних вимог, умов професійної діяльності й особової програми розвитку [2, с. 83].

У своєму дослідженні ми приділили особливу увагу інноваційним технологіям професійно-особового розвитку й саморозвитку фахівців і розглядали їх як важливий чинник подальшого розвитку масової фізичної культури та спорту в Україні.

У процесі дослідження нами були використані вітчизняні теоретичні та прикладні дослідження в галузі професійної підготовки дзюдоїстів, фахівців фізичної культури та спорту: К. В. Ананченка [1, 3], Р. П. Брюсова [4], А. Ш. Гаданова [5], К. Я. Коблева [6], О. О. Новикова [7], С. Л. Пакуліна [8-10], Р. П. Пархомовича [2], Ю. О. Шуліки [11] та інших авторів.

Віддаючи належне вкладу багатьох дослідників у розробку цієї проблеми, відзначаємо, що їх праці багато в чому визначають теоретико-методологічні основи й результати психолого-педагогічного аналізу функціонування системи підготовки й перепідготовки фахівців фізкультурно-спортивної сфери. Разом із тим, сучасні напрями розвитку фізичної культури та спорту в Україні вимагають нових підходів до використання в тренувальному процесі передових інтерактивних технологій і методів педагогічного впливу. Проте до останнього часу науковим обґрунтуванням системи професійно-особового розвитку дзюдоїстів-ветеранів на основі застосування інтерактивних методів педагогічного впливу конкретно ніхто не займався.

Мета дослідження – обґрунтування та експериментальна перевірка можливості підвищення ефективності підготовки дзюдоїстів-ветеранів на основі застосування інтерактивних методів педагогічного впливу.

Відповідно до мети дослідження було поставлено такі завдання:

- розкрити суть і характеристику сучасних інтерактивних технологій і методів педагогічного впливу;
- на прикладі дзюдо досліджувати динаміку та взаємозв'язок основних показників професійно-особового розвитку спортсменів-ветеранів і можливості їх корекції на основі використання інтерактивних методів педагогічного впливу;
- розробити педагогічну систему професійно-особового розвитку дзюдоїстів на основі застосування інтерактивних методів педагогічного впливу та експериментально перевірити її ефективність;
- узагальнити результати тестування групи дзюдоїстів-ветеранів та довести, що заняття дзюдо, правильний і позитивний спосіб життя позитивно впливають на їх здоров'я.

Складний характер професійно-особового розвитку дзюдоїстів-ветеранів на основі застосування інтерактивних методів педагогічного впливу зумовив залучення системно-функціонального підходу, а також використання історико-логічного та психолого-педагогічного аналізу цієї проблеми. При проведенні дослідження використовувалися також концепції та теорії, представлені у працях вітчизняних і зарубіжних учених і практиків, що досліджують психолого-педагогічні проблеми технічної та психологічної підготовки ветеранів спорту та їх саморозвитку.

У ході дослідження застосовувалися такі методи: узагальнення літературних і документальних джерел; теоретичний аналіз; опитування (анкетування, бесіда, інтерв'ю); експертна оцінка й самооцінка; вивчення показників мотивації дзюдоїстів-ветеранів; вивчення показників пізнавальної сфери особи; вивчення показників емоційної сфери особи; вивчення показників самосвідомості; вивчення вольової сфери особи; дослідження комунікативних властивостей; дослідження етичних якостей дзюдоїстів-ветеранів; ставлення до навчальної та спортивної діяльності; вивчення професійного самовизначення; педагогічний експеримент; вивчення показників біологічного віку й «кількості здоров'я» дзюдоїстів-ветеранів; самовизначення показників біологічного віку; статистичний аналіз матеріалів дослідження.

Результати дослідження

Система підготовки дзюдоїстів-ветеранів повинна враховувати фізіологічні особливості їх віку. При розробці плану фізичної підготовки дзюдоїстів-ветеранів необхідно враховувати вікові градації для старших віків: зрілий – 36-55 років для жінок і 36-60 для чоловіків, літній – відповідно 56-74 і 61-74, старечий (для обох статей) – 75-89 і довгожителі – 90 років і старше.

Для дзюдоїстів-ветеранів боротьба з передчасною старістю, продовження активного творчого періоду життя можливі тільки завдяки здоровому способу життя, турботі про своє здоров'я, спілкуванню, доброму, хорошому характеру, культурі, регулярному медичному спостереженню, руховій активності, почуттю своєї потрібності рідним, близьким, суспільству. Темпи старіння індивідуальні, вони міняються залежно від умов життя і праці, індивідуальних особливостей, стану здоров'я дзюдоїстів-ветеранів. Поступово в їх організмі відбуваються зміни усіх процесів, що визначають старіння, – реактивність і регуляція, біохімічні і фізичні зміни клітин, зниження імунітету і опірності організму, ендокринні зрушення, зниження функціонального резерву і адаптації до несприятливих чинників. Збільшується схильність до хвороб, травм, нещасних випадків. В тій чи іншій мірі міняються усі фізіологічні системи організму.

Однією з найбільш ранніх міняється центральна нервова система: ослабляються її функції, знижується збудливість, сила і рухливість нервових процесів, посилюється гальмівний процес, погіршується кровопостачання мозку, порушується проведення нервових імпульсів, регуляція. Сповільнюється утворення умовно-рефлекторних зв'язків і навичок, погіршується реакція, страждає координація рухів. Раніше усього знижується функція рецепторів: ослабляється гострота зору, слуху, шкірної чутливості. Разом з нервовою системою міняється периферична ланка кровообігу – в стінках судин відкладаються ліпіди і кальцій, формується атеросклеротична хвороба, виснажується і втрачає еластичність м'язовий шар, звужуються судини. Звідси можливість закупорки, ушкодження і розриву судин, особливо при силовій нарузі. Раніше усього страждають аорта і великі судини кінцівок, вінцеві судини, судини мозку. Звідси атеросклероз (хоча клінічні його прояви дуже індивідуальні), прихована коронарна недостатність, ішемічні хвороби серця, раптові інфаркти міокарду. Серце гіпертрофується (особливо лівий шлуночок). Скорочувальна здатність понижена, з'являються дистрофія, порушення ритму і провідності. До глибокої старості серце зменшується в розмірах.

Міняється ендокринна функція, змінюється гормональний статус, внаслідок чого ослабляється викид АКТГ, порушується вуглеводний обмін, функції щитовидної і статевої залоз, що нерідко особливо важко переноситься пацієнтом. Знижується основний обмін і окислювально-відновні реакції, в першу чергу вуглеводний і ліпідний обмін – накопичується холестерин і ліпіди низької щільності, адренкортикотропний гормон (АКТГ), зменшується здатність до утилізації кисню, зменшується легеневий об'єм і доставка кисню тканинам.

Ослабляється моторна функція органів травлення, нерідкі порушення азотовидільної функції нирок.

Із старінням істотно міняється опорно-руховий апарат. Порушується трофіка м'язів (до старості спостерігається атрофія). М'язова маса зменшується з 40% маси тіла у дорослої людини до 26-30% у осіб старіючих віків. Знижується сила і еластичність м'язів, зменшується зміст в них калію і кальцію. Міняється також скелет, зв'язки, суглоби, знижується еластичність хрящів – розвивається остеохондроз, остеопороз, остеомаліяція. Легко виникає ламкість кісток навіть при порівняно невеликих ударах. Підвищується небезпека переломів і інших травм, що обов'язково потрібно враховувати при розробці плану фізичної підготовки дзюдоїстів-ветеранів.

Істотна зміна стану старіючого організму не може не позначитися на його адаптації до фізичних навантажень. Передусім це явне зниження фізичної працездатності, збільшення хвилинного об'єму крові в основному за рахунок частоти серцевих скорочень, менше кисневий пульс, вище киснева вартість роботи, порушуються відповідності хвилинного об'єму крові, більш виражені метаболічні зрушення, частіше гіпертонічні і ступінчасті реакції. Звідси значне погіршення кисневого постачання тканин при м'язовій роботі, зниження діапазону адаптації і пристосованих реакцій, значне зменшення можливості роботи зі значною частотою серцевих скорочень (більше 120-140 ударів в хвилину) і збільшенням потреби в кисні, частіше фізичні перенапруження і нещасні випадки за рахунок порушення координації при стомленні, гіпертонічні і ступінчасті реакції.

Проте саме достатня рухова активність (при дотриманні усіх необхідних умов) має особливе значення для підтримки нормальної життєдіяльності і фізичного стану дзюдоїстів-ветеранів. Літня людина ні в якому разі не повинна відмовлятися від занять фізичними вправами. Звичайно, краще, якщо вона займається протягом усього життя, але навіть якщо вона почала займатися в середньому, літньому віці, вона отримує від цього поліпшення здоров'я, позитивні емоції і так далі

Фізична культура – потужний біологічний стимулятор життєдіяльності в усіх віках життя людини. Покращується регуляція збудливості і рухливості нервових процесів, стимулюється обмін речовин, ендокринна і ферментативна функції, згорають жири, підвищується споживання кисню, покращується кровопостачання життєво важливих органів, полегшується виведення продуктів життєдіяльності, активізується функція опорно-рухового апарату – усе це веде до поліпшення стану здоров'я старіючої людини і уповільнення прогресу вікових і атеросклеротичних змін, поліпшення функції органів і систем, підвищення опірності і імунітету, зниження і пом'якшення захворюваності, інвалідність настає в 3-4 рази рідше.

Наші дослідження виявили, що після регулярних занять у дзюдоїстів-ветеранів покращується самопочуття, знижується холестерин, покращується кисневий обмін, підвищується працездатність, бадьорість, творча енергія, стійкість до захворювань, несприятливих чинників середовища і стомлюва-

ності, підвищується рухова активність, розширюється діапазон рухів, знижується артеріальний тиск. В результаті занять, що тривають, сповільнюється прогрес вікових і атеросклеротичних змін, підвищується діапазон адаптації. Але це відбувається лише у разі дуже обережного нарощування навантажень, строгої індивідуалізації і уважного контролю, своєчасної (якщо в цьому з'являється необхідність) зміни навантажень, здорового способу життя. Тренерам при роботі з дзюдоїстами-ветеранами необхідно при щонайменшій неадекватності або погіршенні стану спільно з лікарем чуйно реагувати і проводити корекцію фізичного навантаження, інакше наслідки можуть бути дуже несприятливими.

У фізичній активності дзюдоїстів-ветеранів особливо важлива поступовість, емоційність, різносторонність, зацікавленість. Збільшується ввідність, завершальна частини заняття і інтервали в його ході. Щільність занять – не більше 50-70% (залежно від віку), обережність у виборі темпу і ритму. Обов'язкові вправи на гнучкість, рухливість в суглобах, скорочення і розслаблення м'язів, вправи на згинання тулуба, стегна, стопи. Корисні біг підтюпцем, ходьба, плавання в повільному і середньому темпі (залежно від віку), вправи з гімнастичними палицями, шведською стінкою, низькою колодою, танцювальні кроки, ігри з м'ячами, ближній туризм. Елементи змагань можливі, але при достатній підготовці і в однорідних за віком і вазі групах.

В цілому заняття дзюдоїстів-ветеранів повинні вестися з урахуванням віку, міри старіння, здоров'я, враховувати зниження працездатності і фізичних якостей, меншу можливість до роботи зі значним почастішанням пульсу. Особливої уваги вимагають дзюдоїсти-ветерани старше 50 років. Необхідно враховувати швидке зниження їх працездатності, меншу можливість до роботи зі значним почастішанням пульсу. Дзюдоїсти-ветерани груп М– 5, F – 5 і старше важко переносять тахікардію (частота серцевих скорочень (ЧСС) більше 100-140 ударів в хвилину), безперервне почастішання пульсу, потребу в кисні. При цьому у них зберігається працездатність при помірній активності, вони значно повільніше відновлюються. При неадекватних навантаженнях настає швидке погіршення працездатності і функцій дзюдоїстів-ветеранів (аж до травм і нещасних випадків).

Змагання, звичайно, потрібні для підтримки інтересу до занять і самоствердження дзюдоїстів-ветеранів. Але тільки у своїх вікових групах і вагових категоріях.

Особливе значення має збереження здоров'я дзюдоїстів-ветеранів, які протягом багатьох років життя тренувалися з особливо великими навантаженнями, і дуже важливо, щоб це не принесло прикростей для здоров'я надалі. Проведене нами обстеження 47 дзюдоїсти-ветеранів виявило, що вирішальними чинниками в їхньому здоров'ї є:

- режим і методика тренування в період їх активної спортивної діяльності (зокрема, наявність перетренованості, перенапружень, виступів в хворому стані, способу життя і ін.);
- режим рухової діяльності після припинення тренувань, спрямованих на досягнення результату, і особливо в період виходу з великого спорту.

Одна з груп обстежених дзюдоїстів-ветеранів продовжувала займатися дзюдо, але вже без прагнення досягти високих результатів, друга – різко припинила тренування і перейшла переважно на сидячий спосіб життя. І хоча за своїми показниками обидві групи в цілому перевершували тих, що не займаються, або займаються оздоровчою фізкультурою, різниця між двома групами за здоров'ям, працездатністю, фізичній підготовленістю і через багато років була значною.

Організм дзюдоїста-ветерана, звиклий протягом багатьох років функціонувати на високому рівні, раптом виявився в умовах відносної гіпокінезії, що позначилося дуже несприятливо. Цікаво, що порівняння груп М-4, F-4, М-5, F-5 і М-6, F-6 дзюдоїсти-ветеранів показало, що різниця в аналізованих показниках залежно від віку виявилася менше, ніж залежно від рівня тренуваності. Так, дзюдоїсти-ветерани груп М-5, F-5, які продовжували тренування, мали кращі показники, чим груп М-4, F-4, куди входили більш молоді дзюдоїсти, що припинили тренування. Тобто вплив віку на організм дзюдоїстів-ветеранів певною мірою невеликий при високому рівні їх фізичної підготовленості.

Дослідженнями виявлені наступні тенденції старіння організму, що не залежить від індивідуальної фізичної форми:

- після сорока років збільшується жировий вміст мускульної тканини. Цим, зокрема, обумовлено зниження максимального рівня переносимих фізичних навантажень дзюдоїста-ветерана. Між 50 і 60 роками жирові резерви організму збільшуються на 13-15 відсотків, що веде, природно, і до збільшення ваги. Тренується людина або ні, практично не впливає на цей процес;

- аеробна енергетична віддача мускулатури в режимі максимального споживання тканинами кисню скорочується після 25 років за кожне прожите десятиліття на 8-10 відсотків. Із збереженням режиму активних тренувань ця втрата складає 4-5 відсотків за десятиліття, але втрата все одно неминуча;

- регулярний біг сумарною тривалістю 2-5 годин в тиждень в молоді роки дозволяє редукувати вагу. У віці 40-70 років такий же режим дозволяє у кращому разі запобігати утворенню зайвих жирових ускладнень, але не худнути. На життєвому відрізку 40-70 років процес «зав'язування жиру» тисне над процесом оптимізації ваги. Жирові тканини наростають швидше із-за скорочення тестостерону в організмі. У чоловіка, що переступив поріг двадцятип'ятиріччя, тестостерон убуває в середньому на 1,2 відсотка в рік;

- позначається неминуче вікове пониження рівня соматотропного гормону (чи гормону зростання).

Проблема здоров'я має для дзюдоїстів-ветеранів особливе значення, бо воно чинить безпосередній вплив на збереження правильної інтеграційної реакції організму на фізичні навантаження, а тим самим на спортивну працездатність і результати.

Науковий інтерес проблеми виходить за межі спорту, адже спорт вищих досягнень – найкраща модель вивчення максимальних можливостей організму людини в екстремальних умовах. І не випадково саме дослідники спорту, накопичуючи на великому матеріалі дані про здоров'я і морфо-

функціональні особливості організму в процесі напруженого тренування і змагань, про діапазон його функціональних резервів і можливостей, про перехідні стани від здоров'я до хвороби і ранні ознаки передпатологічних станів, внесли істотний вклад до становлення науки про здорову людину і теорію адаптації, в розуміння фізіологічної норми як оптимуму життєдіяльності в конкретних умовах [12], що дуже істотно для спортивної науки.

В процесі спостережень Н.Д. Граєвська [13] на підставі зіставлення клінічних показників здоров'я, функціонального стану, спортивної працездатності і результатів виділяє наступні варіанти стану спортсменів в процесі багаторічної підготовки.

1. Стабільні показники здоров'я при поступовому підвищенні рівня функціональних можливостей, спортивної працездатності і результатів.

2. Стабільні показники здоров'я, функціонального стану і працездатності.

3. Стабільність або підвищення функціональних можливостей і працездатності при певних відхиленнях в стані здоров'я.

4. Поступове зниження функціональних можливостей, працездатності і результатів після тривалого періоду стабільності без погіршення здоров'я.

5. Передчасне (не відповідне зросту) зниження функціональних можливостей і спортивної працездатності на тлі погіршення стану здоров'я.

6. Різке погіршення усіх показників внаслідок перенесеного захворювання, травми, фізичного перенапруження.

При цьому для переважної більшості спортсменів (76%), що спостерігалися, були послідовно характерні 1, 2 і 4-й варіанти, які Н. Д. Граєвська розглядає як три фізіологічні фази стану спортсменів в процесі багаторічної підготовки, що показують можливість збереження здоров'я упродовж багатьох років напруженого тренування. Короткочасні гострі захворювання, не пов'язані з тренуванням, без ускладнень і істотного впливу на працездатність при цьому не враховувалися. 5-й і 6-й варіанти (відповідно 12 і 6% спостережень) показали несприятливий вплив спорту на здоров'я (причини чого будуть розглянуті нижче). 3-й варіант (8%) спостережень характеризує високий рівень компенсації тренованого організму. Порівняння групи 40-49 і 50-59 років показало, що відмінності залежно від віку проявлялися менше, ніж залежно від способу життя і режиму рухової діяльності. Тобто вплив віку на здоров'я людини може до певної міри нівелюватися високим рівнем фізичної підготовленості. У колишніх спортсменів, що різко і повністю припинили заняття фізичними вправами (2-а група), частіше і раніше наставали зміни серця, судин і реактивності, які прийнято вважати віковими. Саме до цієї групи відносилися виявлені при обстеженні постінфарктні зміни і летальні результати, у тому числі і в порівняно «молодому» віці [13].

Відносна гіподинамія, що настає після тривалого періоду гіперфункції рухового апарату і обслуговуючих його функціональних ланок організму, на тлі властивих віку ендокринних і ферментативних зрушень швидко порушує вироблений упродовж багатьох років рівень життєдіяльності організму, прискорюючи розвиток вікових процесів.

Отже, при правильному тренуванні і здоровому способі життя дзюдоїсти-ветерани можуть тривало зберігати здоров'я і високі функціональні можливості організму.

Для посилення оздоровчої спрямованості ветеранського дзюдо, а тим самим і його результативності, потрібна активна позиція лікарів, тренерів і організаторів спорту, тобто не стільки констатація фактів про частоту і характер захворювань у спортсменів (тим паче, що такі дані відбиті в численних роботах і публікаціях), скільки пошук і усунення так званих «чинників ризику», тобто чинників, дія яких значною мірою підвищує вірогідність виникнення і розвитку хвороби. Цьому сприяє наукове обґрунтування і ретельна розробка плану фізичної підготовки дзюдоїстів-ветеранів.

Педагогічну систему професійно-особового розвитку дзюдоїстів-ветеранів доцільно вдосконалювати шляхом цілеспрямованого застосування передових інтерактивних технологій і методів педагогічної дії. В основі пропонованої нами системи лежить сукупність вимог, що висувуються умовами й характером їх спортивної діяльності. Ці вимоги визначають мету, завдання, принципи, умови й організаційні форми системи. У свою чергу перераховані компоненти наповнюють систему конкретним процесуальним змістом і обумовлюють її динамічну структуру, що включає технологічне наповнення тренувального процесу, професійно-особовий потенціал дзюдоїста-ветерана, професіоналізм суб'єкта навчання, інформаційно-аналітичний зміст освітніх програм, матеріально-технічне забезпечення їх реалізації, технологію зворотного зв'язку й корекції.

Критерії успішності професійно-особового розвитку дзюдоїстів-ветеранів зростають у результаті застосування передових інтерактивних методів педагогічної дії, якими є зміст і рівень сформованості необхідних умінь і навичок, що забезпечують високу результативність вирішення завдань професійно-спортивної діяльності.

Дуже важливе те, що в спортивній діяльності, особливо в дзюдо, інтерактивне навчання формує здатність мислити неординарно, по-своєму бачити проблемну ситуацію, виходити з неї; обґрунтовувати свої позиції, свої життєві цінності, вступати в спортивне спілкування, проявляючи при цьому толерантність по відношенню до своїх суперників, необхідний такт, доброзичливість до учасників навчально-тренувального процесу, сумісне знаходження шляхів взаєморозуміння.

Рішення задачі з дослідження динаміки та взаємозв'язків інформативних показників професійно-особового розвитку дзюдоїстів-ветеранів і можливості їх корекції шляхом застосування інтерактивних методів педагогічної дії засноване на використанні особово-діяльнісного підходу до аналізу їх діяльності, що дозволяє виявити зв'язки між її успішністю й основними особовими параметрами, а також реальну значущість цих зв'язків в обґрунтуванні системи їх спортивного вдосконалення. До дослідження було привернуто 47 спортсменів ($n = 47$), групу з 28 чоловіків і 19 жінок – дзюдоїстів-ветеранів спортивного клубу дзюдо «Слобожанець» м. Харкова.

Визначення вираження показників професійно-особового розвитку дзюдоїстів-ветеранів здійснювалося нами через виявлення динаміки показників мотивації, самосвідомості, інтелекту, емоційних і комунікативних властивостей особи, вольових і етичних якостей за підготовчий і змагання періоди підготовки. Для цього використовувався t-критерій Стюдента для залежних вибірок. Ті показники, які виявили статистично достовірні відмінності за цим критерієм, були розглянуті як інформативні ознаки професійно-особового розвитку дзюдоїстів-ветеранів.

Професійно-особовий розвиток дзюдоїстів-ветеранів є складним багаторівневим утворенням. При цьому вплив занять дзюдо поширюється на основні показники і структурні компоненти особистості: мотивація, ціннісні орієнтації, інтелектуальні властивості, самосвідомість, вольові й комунікативні якості.

За річний період занять спортом найбільш значущими змінами в плані професійно-особового розвитку дзюдоїстів-ветеранів виявилися такі: зростання значущості цінностей, пов'язаних зі здоровим способом життя, фізичним удосконаленням, етичними якостями, самореалізацією в тренуваннях; зміцнення внутрішньої впевненості в своїх силах, мотивації спортивної діяльності; розвиток вербального інтелекту та ерудиції; гармонійне й позитивне ставлення до себе, становлення адекватної самооцінки; розвиток вольової регуляції поведінки, самостійності й активності; зміцнення здатності до впевненої і спокійної стратегії поведінки в ситуаціях змагання, суперництва, подолання труднощів (табл. 1).

Таблиця 1 – Динаміка середніх показників розвитку етичних якостей у дзюдоїстів-ветеранів (n = 47) за підготовчий і змагальний періоди, складено автором за результатами ad-hoc дослідження

Показники	Періоди		Відхилення (+;-)
	підготовчий	змагальний	
Працьовитість	9,3	15,5	6,2
Моральна нормативність	13,7	10,9	-2,8
Колективізм	7,4	9,7	2,3
Чуйність	8,6	14,3	5,7
Чесність (шкала брехні)	5,2	3,6	-1,6

У процесі занять у дзюдоїстів-ветеранів простежується тенденція до зростання мотивації досягнення успіху. Вони стають більш упевненими в собі, ставлять перед собою складні й водночас реалістичні цілі, орієнтовані на пошук ресурсів і конструктивних стратегій їх досягнення. Проте 95% довірча вірогідність статистичних відмінностей указує на те, що зміни в орієнтації на успіх відбуваються достатньо повільно, очевидно, необхідний більший період часу, досвід успіхів і заохочень для формування стійкого прагнення до успіхів, віра в себе, власні здібності, вольові якості.

Етичний розвиток дзюдоїстів-ветеранів найбільш виражений на рівні цінностей, прагнень; формування ж самих етичних якостей відбувається повільнішими темпами. Не спостерігалось значущих змін у подоланні егоцентричних тенденцій – спрямованості особи на себе, а також динаміки комунікативної спрямованості.

Процедура наукового обґрунтування педагогічної системи професійно-особового розвитку дзюдоїстів-ветеранів нами розглядалася, перш за все, як спосіб управління їх тренувальною діяльністю шляхом активного застосування інтерактивних методів педагогічної дії. Вимоги, що висуваються навчально-спортивною діяльністю до професійно-особового розвитку спортсменів-єдиноборців виступають як системоутворювальний чинник цієї системи. Ці вимоги визначають характер взаємодії її концептуальних елементів: мети, завдання, принципів і організаційних форм. У свою чергу вони виконують роль системорегулювального чинника, значення якого виявляється в регуляції структурно-компонентного складу системи. Організаційно-педагогічні умови ефективного використання сучасних інтерактивних і телекомунікаційних технологій у процесі професійно-особового розвитку спортсменів-єдиноборців наповнюють її конкретним процесуальним змістом, що дозволяє надати їй динамічної структури, що включає інтерактивне наповнення освітнього процесу, професійно особовий потенціал вивченого, професіоналізм суб'єкта навчання, інформаційно-аналітичний зміст освітніх програм, матеріально-технічне забезпечення їх реалізації, технологію зворотного зв'язку й корекції.

При розвитку швидкісно-силових якостей дзюдоїста на етапі виходу зі спорту вищих досягнень доцільно використовувати колове тренування [3]. Вправи виконуються максимальному режимі (табл. 2).

Таблиця 2 – Колове тренування, яке спрямоване на вдосконалення швидкісно-силової підготовленості дзюдоїстів на етапі виходу зі спорту вищих досягнень, складено автором за результатами ad-hoc дослідження

Станція колового тренування	Станція колового тренування
1. Віджимання на брусах	6. Жим штанги лежачи (40% максимальної ваги)
2. Підвороти з амортизованим джгутом	7. Вправи для м'язів преса
3. Стрибки через лавку	8. Підтягування
4. Жим штанги лежачи під кутом, вузьким хватом (40% максимальної ваги)	9. Гіперекстензія, вправа для м'язів спини
5. Присідання (40% максимальної ваги)	10. Застрибування на тумбочку 0,5 метри

Завдання виконується в 4 підходи, в підході 2 кола. Воно складається з 20 с. роботи та 10 с. відпочинку та переходу на інший снаряд. Під час відпочинку між підходами (12 хв.) здійснюється вдосконалення кидків (наприклад, кидки через спину з колін, з різних захоплень). Кількість кидків – 30 разів.

Висновки

1. Сучасні інтерактивні технології й методи педагогічного впливу в спортивній діяльності – це способи пізнання, здійснювані в різних формах спільної діяльності спортсменів: усі учасники навчально-тренувального процесу взаємодіють один з одним, обмінюються інформацією, спільно вирішують проблеми, моделюють ситуації, оцінюють дії партнерів і свою власну поведінку, занурюються в реальну атмосферу спортивної співпраці або суперництва з вирішення проблем, що виникають.

Використання інтерактивних технологій і методів у спортивній діяльності передбачає відмінну від звичної логіку навчально-тренувального процесу: не від теорії до практики, а від формування нового фізкультурно-спортивного досвіду до його теоретичного осмислення через застосування. Досвід і знання учасників спортивної діяльності служать джерелом їх взаємонавчання і взаємозбагачення. Ділячись своїми знаннями й досвідом, спортсмени беруть на себе частину навчальних функцій викладача, тренера, що підвищує їх мотивацію і сприяє більшій продуктивності навчально-тренувального процесу.

2. До найбільш значущих суперечностей, що негативно впливають на ефективність професійно-особового розвитку й саморозвитку дзюдоїстів-ветеранів, належать суперечності між наявністю істотних досягнень у розробці сучасних інтерактивних технологій і методичною невпорядкованістю їх використання у практиці підготовки дзюдоїстів-ветеранів; між зростаючими вимогами до рівня професійної компетентності та спортивної результативності дзюдоїстів-ветеранів і відсутністю належного інформаційно-технічного забезпечення їх діяльності; між необхідністю постійного застосування в системі професійно-особового розвитку дзюдоїстів-ветеранів сучасних інтерактивних технологій педагогічного впливу й обмеженістю доступу до них у реальних умовах навчально-тренувального процесу.

3. Дослідження динаміки та взаємозв'язків основних показників професійно-особового розвитку дзюдоїстів-ветеранів свідчить про можливість їх корекції на основі використання інтерактивних методів педагогічного впливу.

Як показували отримані результати, навчально-спортивна діяльність на основі використання інтерактивних методів педагогічної дії в цілому сприяє формуванню мотивації досягнення, цінностей, пов'язаних з самоствердженням і самореалізацією. У процесі занять спортом у дзюдоїстів-ветеранів простежується тенденція до зростання мотивації досягнення успіху. Вони стають більш упевненими в собі, ставлять перед собою складні й водночас реалістичні цілі, орієнтовані на пошук ресурсів і конструктивних стратегій їх досягнення. Змінюються й мотиви провідної професійної діяльності. Зростає зовнішня позитивна мотивація занять – зміцнення здоров'я і його збереження, досягнення успіху, підвищення власного соціального статусу, престижу, отримання винагород і тому подібне.

4. До інтерактивних методів ефективного педагогічного впливу на процес професійно-особового розвитку спортсменів-єдиноборців можна віднести такі: метод «круглого татамі»; груповий аналіз техніки й тактики виконання прийомів дзюдо з використанням телекомунікаційних засобів; «мозкова атака»; тренінги, що імітують ситуації змагань; колективні вирішення спортивно-професійних завдань; заохочення до гнучкої зміни соціальних ролей залежно від змагальної ситуації; занурення в реальну атмосферу спортивної співпраці або суперництва з вирішення проблем, що виникають; оцінка дій партнерів і своєї власної поведінки.

5. Результати теоретичного обґрунтування педагогічної системи професійно-особового розвитку дзюдоїстів-ветеранів з використанням інтерактивних методів педагогічного впливу свідчать про те, що вона є впорядкованою відповідно до кваліфікаційних вимог сукупністю мети, завдань, принципів, а також засобів, форм, методів і організаційно-педагогічних умов, які створюють процес прискорення професійно-особового розвитку спортсменів. У свою чергу, перераховані компоненти наповнюють систему конкретним процесуальним змістом і зумовлюють її динамічну структуру, що включає технологічне наповнення тренувального процесу, професійно-особовий потенціал дзюдоїста, професіоналізм суб'єкта навчання, інформаційно-аналітичний зміст освітніх програм, матеріально-технічне забезпечення їх реалізації, технологію зворотного зв'язку й корекції.

6. Порівняння показників професійного розвитку й саморозвитку дзюдоїстів-ветеранів до і після експерименту свідчить про те, що найбільш виражені зрушення відбулися в показниках, що характеризують зміцнення і збереження здоров'я; загальну професійну підготовленість; уміння користуватися інформаційними ресурсами; уміння творчо (нестандартно) вирішувати проблемні завдання; сприйнятливість до новацій; готовність до професійного розвитку й саморозвитку; уміння правильно оцінити результати своєї спортивної діяльності; професійну компетентність; володіння сучасними методами особової взаємодії; стратегічне мислення та прогнозування в досягненні поставлених цілей.

7. Об'єктивними показниками експериментальної дії стали також і прогресивні зрушення в основних параметрах самооцінки випробовуваних. Так, 51,2% учасників експерименту високо оцінюють себе в знаннях принципів, стратегії й тактики дзюдо; 47,8% в оцінці результатів своєї спортивної діяльності; 44,8% – у загальній спортивній культурі поведінки; 51,9% – у готовності до професійного вдосконалення; 48,7% – у прагненні до самоосвіти; 53,4% – у професійній компетентності тощо.

Перспективи подальших досліджень системи підготовки дзюдоїстів-ветеранів із застосуванням інтерактивних методів педагогічного впливу – це експериментальна перевірка запропонованої системи та її високої ефективності, визначення реальних можливостей впровадження в практику професійно-особового розвитку дзюдоїстів-ветеранів.

8. При розвитку швидкісно-силових якостей дзюдоїста на етапі виходу зі спорту вищих досягнень доцільно використовувати колове тренування.

Перелік використаних джерел

1. Ананченко К. В. Основные направления совершенствования технической подготовки борцов дзюдо высокого класса / К. В. Ананченко // Слобожанський науково-спортивний вісник. – 2003. – № 6. – С. 74-76.
2. Пархомович Г. П. Основы классического дзюдо : учеб.-метод. пособие для тренеров и спортсменов / Г. П. Пархомович. – Пермь : Уралпресс, 1993. – 302 с.
3. Ананченко К. В. Удосконалення техніко-тактичної підготовки дзюдоїстів на етапі виходу зі спорту вищих досягнень [Електронний ресурс] / К. В. Ананченко, В. Б. Перебийніс, С. Л. Пакулін // Траєкторія науки. – 2016. – №2(7). – Режим доступу: <http://goo.gl/F799b3>. – Назва з екрана.
4. Брюсов Г. П. Динамика основных показателей развития спортивной борьбы в России под влиянием федеральной целевой программы «Борись и побеждай» / Г. П. Брюсов // Ученые записки университета им. П.Ф. Лесгафта. – 2012. – №3 (85). – С. 32-35.
5. Гаданов А. Ш. Педагогические предпосылки профессионально-правового развития и саморазвития специалистов военно-спортивной сферы на основе использования информационно-дистанционных систем / А. Ш. Гаданов // Боевая и физическая подготовка военных специалистов : сб. науч.-метод. работ. – Санкт-Петербург : 40 Гос. НИИ МО РФ, 2011. – С. 97-100.
6. Коблев Я. К. Система многолетней подготовки спортсменов международного класса в борьбе дзюдо : дис. ... д-ра пед. наук / Я. К. Коблев ; ГЦОЛИФК. – Москва, 1990. – 496 с.
7. Новиков А. А. Научно-методические проблемы спортивных единоборств / А. А. Новиков // Теория и практика физической культуры. – 1999. – № 9. – С. 50-56.
8. Пакулин С. Л. Процесс формирования коронного приема соревновательной деятельности дзюдоиста-ветерана / С. Л. Пакулин // Сучасні технології в галузі фізичного виховання та спорту : збірник наук. праць IX Міжнародної науково-методичної конференції, м. Харків, 27.11.2015 р. – Харків : НАНГУ, 2015. – Вип. 9. – С. 198-202.
9. Пакулін С. Л. Алгоритм формування коронного прийому дзюдоїста-ветерана / С. Л. Пакулін // Фізична культура, спорт та здоров'я : матеріали XV Міжнародної науково-практичної конференції, м. Харків, 10-11.12.2015 р. – Харків : ХДАФК, 2015. – С. 79-81.
10. Пакулін С. Л. Формування коронного прийому змагальної діяльності дзюдоїста-ветерана [Електронний ресурс] / С. Л. Пакулін, О.І. Камаєв // Траєкторія науки. – 2016. – №4(9). – Режим доступу: <http://goo.gl/01jBOE>. – Назва з екрана.
11. Шулика Ю. А. Дзюдо. Система и борьба : учеб. для СДЮШОР, спортивных факультетов педагогических институтов, техникумов физической культуры и училищ олимпийского резерва / Ю. А. Шулика, Я. К. Коблев, В. М. Невзоров. – Москва : Феникс, 2006. – 794 с.

12. Возрастные изменения в организме и режим спортивных тренировок [Электронный ресурс] // WP German Med CARE AG : сайт лечебной организации. – Режим доступа: <http://goo.gl/oEdH2n>. – По состоянию на 02.06.2016. – Загл. с экрана.

13. Граевская Н. Д. Спорт и здоровье [Электронный ресурс] / Н. Д. Граевская // Теория и практика физической культуры. – 1996. – № 4. – Режим доступа: <http://lib.sportedu.ru/press/tpfk/1996n4/p49-54.htm>. – Загл. с экрана.

© В. Б. Перебийніс

Improving the efficiency of training judo veterans at the stage of leaving high performance sport

Perebeynos Volodymyr

Kharkiv State Academy of Physical Culture, Graduate Student of Department of Single Combats, Ukraine

Abstract. The system of training judoists-veterans with the use of interactive methods of pedagogical influence came forward in the article of research. The complicated character of the professionally-personal development of judoists-veterans on the basis of interactive methods of pedagogical influence stipulated the system-functional approach, and also the use of historically-logical and psychology-pedagogic analysis of the problem studied. In the course of research, the conceptions and theories, presented in researches of domestic and foreign scientists and practical workers, studying the psychology-pedagogic problems of technical and psychological training of veterans of the sport and their self-development have been used. The positive character of mutual influence of sporting activity and professional-personal development of judoists-veterans has been determined. The necessity to use interactive technologies for the construction of the modern sporting-pedagogical systems has been grounded, their role and high efficiency in the professionally-personal development of judoists-veterans have been exposed. It is well-proven that judo training, correct and positive way of life influence favourably the judoists-veterans' health.

Keywords: judoist-veteran; interactive methods; technical training; psychological training; biological age; passport (calendar) age; amount of health; veteran; sport; efficiency.

© V. Perebeynos

Вдосконалення передзмагальної підготовки юних борців вільного стилю

Ручка Євген Володимирович

Харківська державна академія фізичної культури, аспірант кафедри єдиноборств, Україна

Анотація. Автором досліджений вплив передзмагального і передстартового стану юних борців вільного стилю на тактико-технічні показники їх змагальної діяльності. Доведена доцільність застосування індивідуалізованого комплексу педагогічних засобів і методів оптимізації передзмагальної підготовки юних борців вільного стилю.

Ключові слова: передзмагальна підготовка; боротьба вільного стилю; психічний стан; психологічна підготовка; оптимізація.

Вступ

Досягнення високого результату юними борцями в змаганнях залежить від досконалості дій, операцій і міри їх реалізації спортсменами в екстремальних умовах змагань. Ці умови можуть чинити негативний вплив на результативність змагальної діяльності юних спортсменів за допомогою зміни їх передстартового стану, неадекватні зрушення якого ведуть до зниження, передусім, якісної сторони тактико-технічних дій. В той же час результати досліджень впливу рівня передстартової активації свідчать про суперечність отриманих даних і їх трактування. Однією з причин цього є індивідуальна своєрідність передстартових реакцій юного борця вільного стилю.

Теоретико-методологічною основою нашого дослідження є сучасні публікації провідних науковців, які займаються питаннями теорії і методики фізичної культури і спорту: К. В. Ананченко [1-4], Л. Д. Айсуєв [5], Г. П. Брюсов [6], С. В. Латишев [7, 8], С. Л. Пакулін [9, 10], Ю. М. Рогов [11], М. В. Тапхаров [12], Ж. К. Холодов [13], Б. П. Яковлев [14] та ін. Проте проблеми вдосконалення методики навчання юних борців техніці боротьби з урахуванням сучасних вимог змагальної діяльності і пошуку засобів і методів формування ефективного арсеналу змагальних варіативних техніко-тактичних дій юних борців розглянута в сучасних наукових публікаціях недостатньо [15]. Це зумовило вибір теми і необхідність проведення нами окремого дослідження.

Аналіз літературних джерел виявив, що недостатньо розроблені питання комплексного педагогічного управління станами юних борців перед змаганнями з урахуванням їх індивідуальних особливостей. Тому вивчення особливостей і детермінант передстартових станів юних борців і обґрунтування комплексної індивідуалізованої методики управління станом є актуальним завданням спортивної науки як в теоретичному, так і прикладному аспектах.

Мета проведеного дослідження – розробка рекомендацій з вдосконалення передзмагальної підготовки юних борців вільного стилю на основі:

дослідження впливу передзмагального і передстартового стану на тактико-технічні показники їх змагальної діяльності; аналізу індивідуальної обумовленості передзмагальної і передстартової діяльності юних борців і наукового обґрунтування способів підвищення її ефективності; експериментального обґрунтування доцільності застосування індивідуалізованого комплексу педагогічних засобів і методів оптимізації передзмагальної підготовки юних борців вільного стилю.

Результати дослідження

В ході проведеного нами анкетування спортсменів і тренерів була виявлена тенденція зниження результативності діяльності частини юних борців вільного стилю в напружених умовах відповідальних змагань. Виявилось, що більше 54,6 відсотків з 37 опитаних юних борців виступали в першій сутичці чемпіонату України нижче за свої можливості. Перші ознаки напруженості, хвилювання, пов'язані з майбутніми змаганнями, з'являються у юних борців вільного стилю після оголошення складу команди, тобто за 10-15 днів до початку змагань.

Експериментальні дослідження динаміки станів юних борців перед змаганнями свідчать про підвищення у порівнянні з фоном активації по тремору ($p < 0,05$), а також про підвищення настрою ($p < 0,05$) і погіршення фізичного самопочуття ($p < 0,001$) після сповіщення борців про участь в майбутніх змаганнях. Близьким до рівня достовірності було також підвищення вегетативної активації по частоті серцевих скорочень (ЧСС) і зменшення бажання боротися. У ситуації напередодні змагань було виявлено статистично значуще підвищення вегетативної активації по ЧСС ($p < 0,05$), а також близьке до рівня достовірності підвищення центральної активації по тремору, погіршення фізичного самопочуття і настрою. Після оголошення результатів жеребкування мало місце різке підвищення ЧСС ($p < 0,001$) і погіршення самопочуття ($p < 0,001$). Окрім цього з'явилася тенденція до підвищення вегетативної активації по електрошкіряному опору (ЕШО). Перед сутичками у юних борців нами було зафіксовано різке посилення активації за усіма показниками ($p < 0,01$ і $p < 0,001$) і зниження бажання боротися ($p < 0,05$). Підвищення активації у поєднанні з погіршенням суб'єктивних переживань дозволило оцінити стан юних борців в передзмагальних і передстартових ситуаціях як неадекватний. Його ознаки відповідали емоційній напруженості (С. К. Багадірова, 2014-2015 [16, 17]; Л. Д. Гіссен, 2010 [18]; Є. П. Ільїн, 2009 [19]; А. М. Пєвнєва, 2011 [20]; О. О. Прохоров, 2010 [21]; А. В. Родіонов, 2010 [22, 23]; В. М. Смоленцева, 2012 [24]).

Найбільш чутливими індикаторами стану юних борців виявилися показники ЧСС, тремору і самооцінки самопочуття.

Порівняння показників змагальної діяльності юних борців вільного стилю з тренувальними даними показало статистично значуще підвищення технічної активності в змаганнях на 35,2 % ($p < 0,05$) і близьке до рівня достовірності зниження ефективності тактико-технічних дій на 24,9 %.

Зрушення показників стану в передзмагальних і передстартових ситуаціях мали 12 статистично значущих кореляцій з показниками міри зниження ефективності тактико-технічних дій в змагальних сутичках. І ще п'ять коефіцієнтів були близькі до достовірного рівня. Суть результатів кореляційного аналізу в наступному. Для юних борців вільного стилю, що у меншій мірі понизили ефективність тактико-технічних дій в змагальних сутичках, було характерно: більш виражені позитивні зрушення бажання боротися в усіх ситуаціях ($p < 0,05$), велика точність диференціювання при «сповіщенні», після жеребкування ($p < 0,01$) і перед сутичками ($p < 0,01$), менша активація вегетативної нервової системи напередодні змагань ($p < 0,05$), після жеребкування ($p < 0,05$) і перед сутичками ($p < 0,05$), вища центральна активація по тремору перед сутичками ($p < 0,01$) і тенденція до більшого рівня самооцінки настрою після жеребкування і перед сутичками.

Таким чином, адекватніші зрушення основних параметрів діяльності в змагальних сутичках мали борці, стан яких в передзмагальних ситуаціях характеризувався менш вираженою вегетативною активацією по ЧСС і ЕШО, збереженням або підвищенням точності силового диференціювання і суб'єктивних переживань. У передстартових ситуаціях обумовленість змін діяльності з боку станів зростає. Адекватні зрушення активності і ефективності тактико-технічних дій мали юні борці вільного стилю, стан яких після оголошення результатів жеребкування відрізнявся меншим зростанням вегетативної активації, більшою точністю диференціювання і вищими показниками суб'єктивних переживань активності, настрою, бажання боротися. Адекватні зрушення стану перед сутичками характеризувалися менш вираженою вегетативною активацією, великим рівнем збудження центральної нервової системи по тремору, більшою точністю диференціювання і вищим рівнем суб'єктивних переживань.

Найбільшу кількість кореляцій із зовнішнім критерієм мали зрушення показників точності диференціювання зусилля, ЧСС, ЕШО, тремору і самооцінки бажання боротися.

Результати кореляційного аналізу між показниками станів і властивостей нервової системи показали наявність істотної індивідуальної обумовленості перших в усіх аналізованих ситуаціях. Найбільшу кількість значущих кореляцій мали показники сили нервової системи. З індикаторів стану найбільшу кількість зв'язків мали показники ЕШО (12 кореляцій), ЧСС (8), тремору, помилки диференціювання, самооцінки активності (по 9), самооцінки самопочуття (7). Найбільша психофізіологічна обумовленість станів мала місце напередодні змагань (13 кореляцій), після жеребкування і перед сутичками (по 8) і дещо менша – при сповіщенні про включення в команду (4). Сенс виявленої обумовленості полягає в наступному. Юні борці вільного стилю з великим рівнем сили нервової системи мали менший рівень вегетативної активації в усіх передзмагальних і передстартових ситуаціях, більший рівень центральної активації по тремору перед сутичками. Крім того, вищий рівень сили нервової системи обумовлював вищі показники самооцінки і

особливо самооцінки самопочуття практично в усіх ситуаціях, а перед сутичками ще і більш виражене бажання боротися.

В цілому результати природного експерименту показали наступне. По-перше, екстремальні умови відповідальних змагань привели до зниження результативності приблизно у половини юних борців вільного стилю. По-друге, погіршення діяльності пов'язане з неадекватними змінами стану юних борців, які проявляються в передзмагальних ситуаціях в підвищеній активації вегетативної нервової системи, зниженні точності силового диференціювання і в погіршенні суб'єктивних переживань. По-третє, оптимальні зрушення стану в передзмагальних і передстартових ситуаціях значною мірою обумовлені рівнем сили нервової системи. Адекватність стану перед сутичками характеризувалася значним підвищенням центральної активації по тремору і збереженням відносного «вегетативного спокою», точність диференціювання і суб'єктивних переживань.

Дослідження показали, що у юних борців вільного стилю, диференційованих за рівнем сили нервової системи, зміни стану на етапі безпосередньої підготовки до участі в змаганнях відбуваються неоднаково. Ця обставина вимагає строго індивідуального підходу до підбору засобів і методів управління спортсменом.

Нами були застосовані педагогічні комплекси регуляції стану, що забезпечують досягнення спортсменом поставленої в змаганнях мети (за Є.І. Гамалем, 1988 [25]). Дії на спортсменів були пов'язані, передусім, з профілактикою емоційної напруженості в передзмагальному періоді і з формуванням адекватного стану перед сутичками. При цьому основна увага приділялася борцям з відносно слабкою нервовою системою.

Педагогічний комплекс управління станом юних борців вільного стилю перед змаганнями об'єднав в собі три методи: 1) варіювання рівнем і змістом мети; 2) відвернення від думок, пов'язаних з результатами майбутніх змагань; 3) підвищення упевненості у своїх силах.

Ефективність вказаних методів перевірялася в педагогічному експерименті. Індивідуалізація управління була спрямована на профілактику емоційної напруженості в передзмагальному періоді і після оголошення результатів жеребкування у борців з середнім і низьким рівнем сили нервової системи (таких виявилось відповідно 13 і 7 чоловік). Перед сутичками завданням індивідуалізації було формування емоційної напруженості у борців з відносно сильною нервовою системою (5 чоловік) і операційної напруженості у «середніх» і «слабких».

Дослідження стану після оголошення складу команди за 14 днів до змагань показало підвищення вегетативної і центральної активації ($p < 0,05$), збільшення помилки диференціювання ($p < 0,01$) і статистично незначуще зменшення бажання боротися у «слабких» борців. Борці з середнім рівнем сили нервової системи мали підвищення центральної активації по тремору ($p < 0,05$) і близьке до цього рівня достовірності збільшення помилки диференціювання. Зрушення стану «сильних» вказували на зниження активації і погіршення диференціювання. Дії на борців під час установки на змагання за

допомогою конкретизації завдань і планування засобів їх реалізації для «середніх» борців, акцентування уваги «сильних» на їх недоліках і підвищення суб'єктивної складності змагальних завдань досягли своїй мети. У борців з середнім рівнем сили нервової системи значущим було лише зменшення помилки диференціювання ($p < 0,05$), а у «сильних» дещо підвищилося бажання боротися. Усі інші показники стану у борців цих двох груп були на рівні фону. В той же час у борців із слабкою нервовою системою замість зниження напруженості сталося її збільшення – зрушення вегетативної активації ще більше зросло ($p < 0,01$). Виявилося, що у цих борців методичні прийоми, спрямовані на підвищення упевненості, привели до збільшення рівня домагань, а спроба зниження рівня мети не дала бажаного ефекту (борці «не прийняли» занижені цілі). Проведене наступного дня обстеження борців із слабкою нервовою системою знову показало наявність у них значної емоційної напруженості. Оскільки штучне заниження мети у поєднанні з прийомами підвищення упевненості виявилось неефективним для «слабких» борців, для оптимізації їх стану ми використовували методичний прийом якісної зміни мети шляхом перебудови її з результативної на процесуальну сторону змагальної діяльності.

Змагання для таких борців носили характер випробування, а основні цілі були пов'язані з перевіркою можливості реалізації в умовах змагань деяких тактико-технічних варіантів і фізичної працездатності, з розвідкою особливостей майстерності своїх основних (у майбутніх змаганнях) суперників. Під час тренувальних занять уся увага цих борців акцентувалася на підготовку до успішного досягнення поставленої мети. Індивідуалізація в постановці цілей полягала в тому, що мета для кожного борця була пов'язана з реалізацією в сутичках найбільш сильних сторін його майстерності. Це, на наш погляд, дозволило певною мірою понизити і суб'єктивну складність змагальних завдань. Обстеження «слабких» борців, проведені ще через день, показали достатню ефективність використаних прийомів. Лише рівень центральної активації по тремору перевищував фонові дані (відмінності близькі до 5-процентного рівня значущості), а величина бажання боротися збільшилася ($p < 0,05$). Спостереження за «слабкими» борцями в процесі тренувань підтвердили прийняття ними процесуальних цілей.

Подальше управління передзмагальним станом юних борців носило плановий характер. Для борців з середнім і низьким рівнем сили нервової системи під час тренувань основна увага приділялася зміцненню процесуальної спрямованості уваги. Для «слабких», крім того, з метою підвищення упевненості використовувався прийом створення полегшених умов варіюванням складністю завдань і підбором партнерів.

Велика увага була приділена організації дозвілля, яка була спрямована на «витіснення» зі свідомості юних спортсменів в «неробочий» час думок про майбутні змагання. Основними засобами були залучення до змагань по настільних іграх, показові виступи, перегляд відеофільмів і телепередач, обговорення прочитаної літератури.

Контрольні обстеження, проведені на початку третього (за 9 днів до початку змагань) і четвертого (за 3 дні) мікроциклів, а також напередодні змагань, показали, що в цілому використаний методичний комплекс оптимізації станів юних борців виявився досить ефективним. Рівень активації у всіх груп не перевищував фонових даних, а бажання боротися у «слабких» і точність диференціювання у «середніх» борців перевищували фонові дані за три дні до змагання. Рівень активації у борців із слабкою нервовою системою трохи перевищував дані інших груп.

В той же час на початку третього мікроциклу у трьох спортсменів були виявлені значні відхилення показників стану від фонового рівня. У двох, що входять до групи «сильних», мало місце зниження вегетативної активації. За спостереженнями у цих спортсменів були явно виражені ознаки стану пересичення. Індивідуальні бесіди з акцентуванням уваги на недоліках в підготовленості і на труднощах змагальних завдань, а також перебудова тренувального процесу (підвищення різноманітності, складності і емоційності) дозволили оптимізувати стан цих борців.

Таким чином, індивідуалізоване використання педагогічного комплексу управління станом юних борців перед змаганнями дозволило вирішити основне завдання передзмагального періоду – зберегти рівень нервово-психічної свіжості на початок змагань за рахунок профілактики емоційної напруженості.

Результати педагогічного експерименту підтвердили можливість успішного виступу борців із слабкою нервовою системою за наявності високого рівня передстартового збудження. На наш погляд, цьому сприяло збереження нервово-психічної свіжості на початок змагань за допомогою педагогічного комплексу засобів управління станом.

В той же час спеціальні заходи профілактики напруженості для борців з сильною нервовою системою не потрібні, а перед стартом навіть шкідливі. Вони викликають у них стан пересичення і монотонії.

Для успішної змагальної діяльності борців з сильною нервовою системою адекватним буде передстартовий стан емоційної напруженості, що характеризується різким розведенням мотиву і мети діяльності і значним підвищенням активації. Результати природного і особливо педагогічного експериментів повністю підтвердили це положення.

Висновки

1. Аналіз змагальної практики показав, що близько 50 % юних борців вільного стилю в екстремальних умовах змагань знижують результативність тактико-технічних дій у порівнянні з тренувальними сутичками. Негативний вплив обстановки змагання на результативність юних борців вільного стилю здійснюється через неадекватні зрушення їх стану в передзмагальному і передстартовому періодах, початок яких визначається відповідно моментами цілепокладання на змагання і на сутичку з конкретним супротивником.

2. Характер зрушень стану перед змаганнями обумовлений, головним чином, рівнем сили нервової системи юних борців. У 45 % з них рівень сили нервової системи відносно середній; 35 % належать до «слабких» і лише 20 % юних борців вільного стилю володіють відносно сильною нервовою системою.

3. Індивідуальна обумовленість станів, пов'язаних з участю в змаганнях, пояснюється тим, що юні борці вільного стилю з великим рівнем сили нервової системи мають меншу активацію за фізіологічними показниками в ранніх передстартових ситуаціях, але більший вегетативний спокій і більший тонус м'язової системи і центральної нервової системи перед сутичками. Крім того, вони мають вищі показники настрою і особливо фізичного самопочуття практично в усіх ситуаціях. Перед сутичками вищий рівень сили нервової системи обумовлює ще і більший рівень бажання боротися.

4. Поліпшення передзмагальної підготовки юних борців вільного стилю досягається за допомогою комплексу педагогічних засобів і методів, доступних широкому колу тренерів, що включають перебудову мети, варіювання мірою упевненості, відвернення від думок, пов'язаних з майбутніми змаганнями і спортсменів, що враховують індивідуальні особливості. Підвищення ефективності змагальної діяльності юних борців з сильною нервовою системою досягається профілактикою стану пересичення і монотонії в передзмагальному періоді і формуванням емоційної напруженості перед сутичкою. Збереження або підвищення результативності змагальної діяльності юних борців з низьким і середнім рівнем сили нервової системи досягнуто профілактикою емоційної напруженості в передзмагальному періоді і концентрацією уваги спортсмена на тактико-технічних діях, які необхідно реалізувати в майбутньому поєдинку, тобто формуванням операційної напруженості.

5. Індивідуалізоване комплексне управління станом юних борців вільного стилю в передзмагальному періоді дозволило зберегти належний рівень нервово-психічної свіжості на початок змагань, добитися оптимальних зрушень стану перед стартом і підвищити за рахунок цього результативність змагальної діяльності.

Перелік використаних джерел

1. Ананченко К. В. Розвиток рівноваги та координаційних здібностей юнаків 7–9 років у єдиноборствах / К. В. Ананченко, Р. О. Щербина // Актуальні проблеми розвитку традиційних і східних єдиноборств : ел. зб. тез VIII Міжн. наук.-метод. конф. – Харків : Академія ВВ МВС України, 2014. – Вип.8. – С. 14-16.

2. Ananczenko K. V. Fun forms of martial arts in positive enhancement of all dimensions of health and survival abilities / K. V. Ananczenko [at al.] ; ed. R. M. Kalina // Proceedings of the 1st World Congress on Health and Martial Arts in Interdisciplinary Approach, HMA 2015, 17-19 September 2015, Czestochowa, Poland. – Warsaw : Archives of Budo, 2015. – P. 32-39.

3. Ананченко К. В. Бойові мистецтва : методичні рекомендації для студентів ВУЗів фізичного виховання та спорту / К. В. Ананченко. – Харків : ХДАФК, 2011. – 60 с.

4. Ананченко К. В. Причины возникновения травм у дзюдоистов и их профилактика / К. В. Ананченко, А. Ф. Алексеев // Слобожанський науково-спортивний вісник. – 2007. – № 11. – С. 106-108.

5. Айсуев Л. Д. Теоретические аспекты и методические основы обучения технике спортивной борьбы / Л. Д. Айсуев А. С. Сагалеев, М. В. Тапхаров // Вестник Бурятского университета. Сер. 8. Теория и методика обучения в вузе и школе. – 2003. – Вып. 7. – С. 200-209.

6. Брюсов Г. П. Динамика основных показателей развития спортивной борьбы в России под влиянием федеральной целевой программы «Борись и побеждай» / Г. П. Брюсов // Ученые записки Университета им. П. Ф. Лесгафта. – 2012. – №3 (85). – С. 32-35.

7. Латишев С. В. Науково-методичні основи індивідуалізації підготовки борців : автореф. дис. ... д-ра наук з фіз. вих. і спорту : 24.00.01 / С. В. Латишев. – Київ, 2014. – 37 с.

8. Латышев С. В. Методика количественной оценки специальной выносливости борцов : метод. реком. / С. В. Латышев, Н. В. Латышев. – Донецк : ДонНУЭТ, 2008. – 24 с.

9. Пакулін С. Л. Проблеми, що стоять перед тренером дзюдоїстів-ветеранів при вдосконаленні та індивідуалізації їх спеціальної фізичної підготовленості / С. Л. Пакулін, К. В. Ананченко, В. Б. Перебійніс // Проблеми и перспективы развития спортивных игр и единоборств в высших учебных заведениях : материалы XII Международной научной конференции, 7-8 февраля 2016 года, г. Харьков, Украина. – Харьков : ХГАФК, 2016. – С. 7-10.

10. Пакулін С. Л. Удосконалення техніко-тактичної підготовки дзюдоїстів на етапі виходу зі спорту вищих досягнень [Електронний ресурс] / С. Л. Пакулін, К. В. Ананченко, В. Б. Перебійніс // Траектория науки. – 2016. – №2(7). – Режим доступа: <http://pathofscience.org/index.php/ps/article/view/64>. – Назва з екрана.

11. Рогов Ю. Н. Методика формирования образа атакующего действия у юных борцов / В. В. Гожин, В. Л. Дементьев, Ю. Н. Рогов // Спортивный психолог. – 2013. – №2(29). – С. 20-26.

12. Тапхаров М. В. Методика обучения технике вольной борьбы в соответствии с современными требованиями соревновательной деятельности : дис. ... канд. ... пед. наук : 13.00.04 / М. В. Тапхаров. – Улан-Удэ, 2007. – 129 с.

13. Холодов Ж. К. Теория и методика физического воспитания и спорта / Ж. К. Холодов, В. С. Кузнецов. – Москва : Академия, 2008. – 479 с.

14. Яковлев Б. П. Психическая нагрузка в спорте: Теоретические и практические аспекты : монография / Б. П. Яковлев. – Великие Луки : Великолук. гос. ин-т физ. культ, 2002. – 192 с.

15. Ручка Є. В. Удосконалення підготовки юних борців в умовах динамічного розвитку вільної боротьби [Електронний ресурс] / Є. В. Ручка // Траектория науки. – 2016. – №2(7). – Режим доступа: <http://pathofscience.org/index.php/ps/article/view/71>. – Назва з екрана.

16. Багадирова С. К. Материалы к курсу «Спортивная психология» : учеб. пособие / С. К. Багадирова. – Майкоп : Магарин О. Г., 2014. – 243 с.
17. Багадирова С. К. Основы психорегуляции в спортивной деятельности : учеб. пособие / С. К. Багадирова. – Майкоп : Магарин О. Г., 2015. – 148 с.
18. Гиссен Л. Д. Психология и психогигиена в спорте / Л. Д. Гиссен. – 2-е изд., стереот. – Москва : Советский спорт, 2010. – 159 с.
19. Ильин Е. П. Психология спорта / Е.П. Ильин. – Санкт-Петербург : Питер, 2009. – 352 с.
20. Певнева А. Н. Психические состояния личности: практическое руководство / А. Н. Певнева. – Гомель : ГГУ им. Ф.Скорины, 2011. – 48 с.
21. Прохоров А. О. Смысловая регуляция психических состояний / А. О. Прохоров. – Москва : Изд-во ИП РАН, 2009. – 352 с.
22. Психология физической культуры и спорта : учебник для студ. высш. учеб. заведений / [А. В. Родионов др.] ; под ред. А. В. Родионова. – Москва : Академия, 2010. – 368 с.
23. Родионов А. В. Психологическая подготовка спортсмена [Электронный ресурс] / А. В. Родионов // Canisport. – Режим доступа: <http://canisport.narod.ru/psihpodg.htm>. – По состоянию на 07.05.2016. – Загл. с экрана.
24. Смоленцева В. Н. О психотехниках, психических состояниях и их регуляции в спорте : учеб.-метод. пособие для студентов физкульт. вузов / В. Н. Смоленцева. – 2-е изд. –Омск : Изд-во СибГУФК, 2012. – 144 с.
25. Гамаль Е. И. Эффективные методы предсоревновательной подготовки юных борцов : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 ; 19.00.01 / Е. И. Гамаль. – Москва, 1988. – 16 с.

© Е. В. Ручка

The improving of precompetitive training of freestyle young wrestlers

Ruchka Yevhen

Kharkiv State Academy of Physical Culture, Graduate Student of Department of Single Combats, Ukraine

Abstract. The author investigated the effect of precompetitive and prelaunch status of young freestyle wrestlers at the performance indicators of their competitive activity. Proved the feasibility of an individualized complex of pedagogical methods and methods of optimization of precompetitive training of freestyle young wrestlers.

Keywords: precompetitive training; wrestling freestyle; mental state; psychological preparation; optimization.

© Y. Ruchka

Особенности миграции населения России в 1897-1914 гг.

Морозов Сергей Дмитриевич

*Пензенский государственный университет архитектуры и строительства, профессор
кафедры истории и философии, доктор исторических наук, профессор, Россия*

Аннотация. В статье рассматриваются миграционные процессы в России на рубеже XIX–XX вв. Проанализированы традиционная и новая формы миграционной подвижности населения. Изучены тенденции, направления, цели и структуры миграционных потоков в России в 1897-1914 гг.

Ключевые слова: политика миграции; переселенцы; регистрация; категории; численность; состав.

Введение

В 1897-1914 гг. миграционные процессы в России проходили раннюю стадию миграционного перехода. Традиционные формы миграционной подвижности (колонизация, отходничество) значительно интенсифицировались в объеме, появились новые направления их потоков. Новая форма миграции (переселение в города) стала набирать темп с конца XIX в. Указанные миграционные процессы весьма противоречиво взаимодействовали с другими демографическими процессами.

Не будем останавливаться на причинах крестьянских переселений, поскольку они подробно рассмотрены в специальной литературе [1-4, 6, 7, 15, 17, 22-25, 33, 34, 36-39]. В рамках настоящего исследования поставлена и успешно решена следующая целевая задача: выполнен анализ миграционных процессов в России 1897-1914 гг., выделены основные направления, тенденции и цели миграции населения, а также описана новая форма миграции (переселения в города).

Результаты исследования

География переселений из районов и губерний России весьма обширна. Наиболее активным было население Центрально-Земледельческого и Поволжского районов. В конце XIX в., особенно после строительства Транссибирской железной дороги, Зауралье становится основным направлением переселенческого движения, чему содействовала также политика правительства (особенно столыпинская реформа) [3-14, 22, 24, 25, 32, 34, 37].

По данным статистики в 1897-1914 гг. за Урал проследовало в прямом направлении 1,6 млн. семейных переселенцев [3, 6, 7, 18-20, 24, 25, 28, 29, 32, 34, 35, 37]. Наиболее значительными миграциями в Сибирь отличались некоторые губернии Центральной России, семь из которых направили в этот регион империи до 1,3 млн. чел. Это были Курская, Воронежская, Тамбовская,

Орловская, Самарская, Пензенская и Саратовская губернии. Значительная часть населения была занята отхожими промыслами внутри Центральной России. Наиболее активными в миграционном отношении по-прежнему были Центрально-Земледельческие губернии. В этих губерниях наблюдался наибольший естественный прирост населения, и аграрный кризис был наиболее сильным. В результате миграции численность населения заселявшихся районов увеличивалась более быстрыми темпами, чем в Центральной России. Если численность населения в Сибири к 1914 г. возросла более чем в 3 раза, то в Центральной России – в 2 раза [6-9, 16, 21, 32, 34, 37].

По мере развития промышленности и аграрного кризиса увеличивалось число мигрантов в города и распространялось отходничество крестьян на заработки. Учет миграции в города не был налажен удовлетворительно. Об этом можно судить по динамике общей численности городского населения или по данным городских переписей. Рост городского населения становится заметным с конца XIX в.: в 1897-1914 гг. оно возросло многократно и большей частью за счет миграционной составляющей. Однако доля городского населения в общей численности населения России к 1914 г. увеличилась всего лишь с 13 до 17 % [8, 9, 15, 15].

Отходничество крестьян на заработки, уходившее корнями в XV-XVI вв., было распространено в XIX в. в неземледельческих губерниях Севера и Центра Европейской России, а также в Поволжье до широкого использования на Волге паровых судов (бурлачество). Немецкий ученый А. Гакстгаузен, путешествовавший по России в середине XIX в., был поражен распространением крестьянских промыслов в этих губерниях. Анализ статистических данных о числе отходников, проведенный по результатам паспортной статистики, свидетельствует о том, что в целом наблюдалась обратная переселению за Урал картина распределения губерний по интенсивности отхода крестьян. Ежегодная численность отходников возрастала в 1900-х гг. примерно в 1,2–1,3 раза. В 1906–1910 гг. было выдано св. 14,5 млн. годовых паспортов [8, 16, 21, 33, 38, 39].

В целом, в России существовала районная дифференциация миграционных потоков. Земледельческие губернии с высоким уровнем рождаемости были связаны с заселявшимися районами Сибири, Северного Кавказа и т.д.; отходничество было распространено в промышленных губерниях центра. Внутренняя миграция играла заметную роль в изменении числа регионов заселения, а также городов, особенно столичных. В Петербурге и Москве в 1900-х гг. 2/3 населения не являлись местными уроженцами. Но вклад миграции в воспроизводство населения России был большим за счет ее противоречивого взаимодействия с другими демографическими процессами.

С одной стороны, миграция понижала уровень рождаемости и брачности за счет разлуки супругов, нарушений возрастно-половой структуры населения, изменения репродуктивных установок людей вследствие их перехода в более модернизированную среду (города) и др. Особенно ярко проявлялась роль миграции в воспроизводстве в годы экономических и других со-

циальных кризисов. В условиях ограниченного использования методов внутрисемейного регулирования деторождения, миграция, разлучавшая супругов (а не снижение уровня брачности, как иногда ошибочно полагают), являлась главной причиной падения рождаемости. Кроме того, мигранты содействовали распространению эпидемий. С другой стороны, миграционные процессы способствовали сохранению высокого уровня рождаемости в традиционном обществе и замедляли начало демографического перехода.

Аналогичную сдерживающую роль играла миграция по отношению к другим демографическим процессам. Миграцию можно рассматривать, наряду с контрацепцией, абортами, стерилизацией, инфантицидом, отложенными браками и целибатом, как демографическую реакцию на падение уровня благосостояния. Это падение в России было вызвано ростом населения из-за резкого снижения смертности в ходе модернизации. Из этих реакций люди в традиционном аграрном обществе выбирают те, которые наиболее доступны и способствуют сохранению их прежнего уклада жизни. Таковой является миграция при наличии свободных земель. Если миграция затруднена, то люди предпочитают откладывать браки для поддержания своего экономического благополучия.

Кроме того, в 1900-х гг. в сельском населении различались две установки в поведении и, соответственно, два типа миграции. Первая – «новаторская» – характеризовалась желанием человека ехать в незнакомые, совершенно отличные от прежних индустриальные районы. Вторая – «традиционная» – характеризовалась тем, что человек не хотел менять свой прежний сельский уклад жизни, нелегко принимал новое. Аграрное перенаселение заставляло его отправляться туда, где были свободные земли. Поэтому в регионах заселения уровень рождаемости был не ниже, чем на родине переселенцев.

Нарастание революционного кризиса в России в начале XX в. вынудило правительство императора Николая II полностью отказаться от традиционной политики ограничения переселений. Право на них теперь получали все желающие, независимо от их имущественного положения. Правительство сознательно поощряло переселения на окраины безземельных и малоземельных крестьян. Таким путем правящие круги стремились ослабить социальную напряженность в центральных малоземельных губерниях и расширить базу для хуторского и отрубного землевладения. Поскольку безземельные неимущие крестьяне не имели необходимых средств для переселения в отдаленные окраинные районы империи, им предоставлялся ряд существенных льгот и привилегий.

Новый курс переселенческой политики был окончательно оформлен законом от 6 июня 1904 г., который освобождал новоселов от круговой поруки, расширял и увеличивал льготы и пособия переселенцам (путевые пособия, врачебно-продовольственная помощь, пониженный переселенческий тариф за проезд по железной дороге, ссуды на обзаведение хозяйством, равные 100 руб., а в Приморье – 150 руб. и т.д.).

Русско-японская война вынудила правительство приостановить переселения, но уже в 1906 г. они были возобновлены. Однако много переселенцев возвращалось обратно (в 1910 г. обратные переселенцы в Центральную Россию составили 36 %, а в 1911 г. – 60 % всех мигрантов) [1, 2, 6, 7, 16, 28, 32-34, 37, 39].

С конца XIX в. в большинстве губерний России местные губернские статистические комитеты наладили учет движения населения, включая и миграционные процессы. В отчетах губернаторов и ежегодных печатных обзорах губерний появлялись регулярные сведения о переселениях на окраины и в крупнейшие города империи. Однако и теперь, если крестьянское миграционное движение на окраины регистрировалось более или менее полно (главным образом, в местах вселения), то приток жителей в города страны и вообще неземледельческие миграции фиксировались недостаточно качественно. Возможная неточность подсчетов и приведенных данных объяснялась несовершенством российской статистики того времени, а также тем обстоятельством, что уходившие на заработки в города, а отчасти и переселявшиеся на окраины, регистрировались дважды – по месту прежнего и нового жительства.

Можно частично учесть приток населения в города. С 1897 по 1914 гг. механический прирост в Петербурге достиг 1,1 млн. чел., в Москве – 833,4 тыс. чел. Предстоит большая работа по учету темпов миграционного движения в города. Однако этот «отлив» в местах убытия в официальных источниках почти не фиксировался. Так, например, механический «отлив» из Новгородской губернии составил в 1896–1914 гг. – 3,6 тыс. чел., в Тверской зарегистрирован «прилив» – 1,8 тыс. чел., в Ярославской – отток – 4 тыс. чел. и т.д. В то же время, перепись 1900 г. зарегистрировала в Петербурге 116,4 тыс. чел. уроженцев Тверской, 83,5 тыс. чел. – Ярославской, 50,8 тыс. чел. – Новгородской губерний и т.д. [8, 15, 16].

Процессы формирования населения Петербурга свидетельствуют о том, что в 1910 г. в столицу мигрировали 774,2 тыс. крестьян из 11 губерний Центральной России, или 71,9 % всех жителей столицы. Кроме того, на первые пять губерний (Тверская, Ярославская, Новгородская, Петербургская, Псковская) приходилось 55,9 % от общей численности рассматриваемой группы жителей Петербурга. В указанный период в составе крестьян, жителей столицы, был невысок удельный вес выходцев из губерний с более развитой промышленностью (Петербургская, Московская, Костромская губернии) [8, 16, 26, 30, 31].

Материалы переписей 1900 и 1910 гг. выявили распределение всего петербургского населения по месту рождения. Так, в 1900 г. родившиеся в Петербурге составили 455,9 тыс. чел., родившиеся вне столицы, прибывшие сюда мигранты составили 983,7 тыс. чел., всего 1,4 млн. чел.; доля родившихся в Петербурге к общей численности населения достигла в это время всего 31,7 %. К 1910 г. общая численность населения столицы увеличилась в 1,3 раза, в том числе на 1/3 возросла численность уроженцев столицы и мигран-

тов. Однако мигранты по-прежнему доминировали в абсолютных и относительных показателях. Родившиеся в Петербурге составили 610,2 тыс. чел., родившиеся вне Петербурга – 1,3 млн. чел., уроженцы столицы при этом составляли менее 1/3 населения (32 %) [8, 26, 30, 31].

В 1910 г. среди отдельных сословий петербургского населения родившиеся в Петербурге, и мигранты были представлены следующим образом. Среди почетных граждан, купцов и мещан Петербурга местные уроженцы составляли более половины (51-54 %). Среди основной массы петербургского населения – крестьян – мигранты составляли большинство – 75,3 %. Сословия дворян и духовенства были представлены в большинстве лицами, мигрировавшими в столицу, – соответственно 59,1 % и 67,4 %. В целом же мигрантов среди столичного населения в это время было около 70 % [8, 26, 30, 31].

Статистические данные позволяют выявить, каков был общий удельный вес группы постоянных жителей Петербурга в 1910 г. Группа родившихся в столице и поселившихся в ней до 1900 г. составила 55,5 %. Если распределить так же пропорционально и последнюю группу («неизвестно, когда»), то общий удельный вес численности постоянных жителей Петербурга можно определить примерно в 60 %. Однако абсолютное и относительное большинство мигрантов, поселившихся в столице в разные годы, составило 1,3 млн. чел., или 68 %, причем более половины из них мигрировали в столицу за 10 лет до переписи 1910 г.

В работе, опубликованной Московской городской Думой, приведены данные о том, как распределялся в течение 15 лет (с 1897 по 1911 гг.) среднегодовой прирост населения Москвы по факторам влияния. Подсчеты данных по пятилетиям свидетельствуют о том, что хотя естественный прирост населения постепенно увеличивался, но все же миграция во «вторую» столицу намного превосходила его: в 1897-1901 гг. – в 4,2 раза, в 1902-1906 гг. – в 2,8 раза, в 1907-1911 гг. – в 3 раза [8, 15, 16, 27].

Статистические источники и подсчеты показывают, что с конца XIX в. до начала Первой мировой войны из Центральной России на окраины выбыло свыше 5 млн. чел. Переселения, довольно значительные в 1914 г. (выбыло 336,4 тыс. чел.), резко сократились в 1915 г. (выехало 28,2 тыс. чел.) и почти сошли на нет в 1916 г. (11,2 тыс. чел.). В 1915 г. специальным циркуляром Главного управляющего землеустройством и земледелием переселения на окраины были приостановлены до окончания военных действий [1-3, 6-8, 16, 32, 34, 37]. Выселяться продолжали только лица, получившие разрешение на это до ввода в силу указанного циркуляра. В результате подавляющая часть мигрантов выбыла на окраины в 1897-1914 гг. В эти годы полным ходом продолжалось освоение и заселение земель в Европейской России и на Кавказе, хотя в Азиатскую часть страны устремлялось св. 3/4 (76,1 %) всех мигрантов Центральной России. На Кавказе тогда поселилось 18 % всех переселенцев, а на Украине – 6 %.

Основная масса переселенцев разместилась в Сибири и на Дальнем Востоке – 2,6 млн. чел. Они, в основном, расселялись в Западной Сибири (1,7 млн. чел.), что составило треть всех выбывших на окраины страны. В Томской губернии осталось 1,5 млн. чел. (28,1 %), а в Тобольской – только 256,1 тыс., или 4,9 %. За Западной Сибирью следовали Восточная Сибирь (456,5 тыс. чел., или 8,7 % всех лиц, переселившихся на окраины) и Дальний Восток (367,2 тыс., или 7 %). В Восточной Сибири основная часть переселенцев поселилась в Енисейской губернии (321 тыс., или 6,1 %), а на Дальнем Востоке – в Приморской области (225 тыс., или 4,3 %) [3, 6-9, 16, 17, 32, 34, 37].

Далее по числу переселенцев из Центральных губерний следовали Казахстан и Средняя Азия (1,4 млн. чел., или 27,3 % от общего числа всех мигрантов). Заселялся в первую очередь Казахстан (1,3 млн. чел.), а в Среднюю Азию прибыло только 127,4 тыс. чел. обоего пола. В самом Казахстане подавляющая часть новоселов разместилась в Акмолинской области (731,2 тыс. чел.). На Кавказ переселилось 938,1 тыс. чел. обоего пола. Характерно, что в 1900-х гг. немалая часть мигрантов направилась в Закавказье (Бакинская губерния и Карская область), на Северном Кавказе разместилось 507,1 тыс. чел., а в Закавказье – 431 тыс. чел. В Закавказье большая часть новоселов осела в Бакинской губернии (281 тыс. чел., или 5,4 %), в Карской области (57,7 тыс., или 1,1 %) и в Черноморском округе (86,2 тыс., или 1,6 %). На Северном Кавказе новоселы осваивали в первую очередь Кубанскую область (219,5 тыс., или 4,2 %) и Ставропольскую губернию (53,1 тыс., или 1,1 %) [6-9, 16, 32, 33].

Если в Азиатскую Россию переселялось преимущественно земледельческое население с получением на новых местах узаконенных земельных наделов, то в Закавказье шли главным образом переселенцы, которые не получали здесь земли. Немало мигрантов из Центральных губерний устремлялось также в города Закавказья и на нефтеразработки Бакинской губернии.

Украина и Северный Кавказ занимали особое положение. С одной стороны, Область Войска Донского и в 1900-х гг. продолжала привлекать земледельческое население (приток равнялся 240,4 тыс. чел., или 4,6 %). В Екатеринославскую губернию по-прежнему прибывали крестьяне преимущественно Центрально-Земледельческого района для работы на шахтах и промышленных предприятиях Донбасса. В Херсонской губернии много жителей оседало в быстрорастущих торговых городах, среди которых на первом месте находилась Одесса. С другой стороны, с Украины выселялись сельские жители на окраины страны.

В Центральных районах России усилился приток мигрантов в города (особенно в обе столицы). Подавляющая часть внутри имперских переселенцев из районов и губерний Центральной России прибыла в следующие губернии: Томскую (1,5 млн. чел.), Петербургскую (1,1 млн. чел.), Московскую (787,3 тыс. чел.), Акмолинскую (731,5 тыс. чел.), Енисейскую (321 тыс. чел.), Бакинскую (281 тыс. чел.), Тобольскую (256,1 тыс. чел.), Область Войска Донского (240,4 тыс. чел.), Приморскую (225 тыс. чел.), Кубанскую (219,5 тыс. чел.).

Как уже отмечалось, сведения о губерниях по выходу переселенцев неполны, так как здесь учтены не все мигранты (зарегистрировано лишь 3,5 млн. чел., или 68 % от общего числа), однако районы и губернии оттока по ним определить можно. На первом месте находился Центрально-Земледельческий район (720,5 тыс. переселенцев), затем следует Среднее Поволжье (200,6 тыс. чел.). Это были традиционные районы массового выселения. Роль губерний Северо-Западного и Центрально-Промышленного районов в заселении окраин оставалась небольшой. Самое значительное число внутрироссийских переселенцев дали Орловская (207,4 тыс. чел.), Воронежская (173,1 тыс. чел.), Тамбовская (138 тыс. чел.), Курская (133,1 тыс. чел.) и Самарская (122,7 тыс. чел.) губернии [6-8, 16, 32, 33, 36, 39].

Аграрное перенаселение достигло в земледельческих губерниях Центра огромных масштабов. По подсчетам российских исследователей, в Европейской России в 1900-х гг. оно составило 23 млн. чел. (10-12 млн. чел. – по другим данным), а к началу 1914 г. – поднялось до 32 млн. чел. (55,9 % трудоспособного населения российской деревни)¹⁷. Это показывает, что решающую роль в заселении новых территорий сыграли наиболее освоенные и охваченные аграрным перенаселением районы Центральной России. Среди внутренних мигрантов преобладали русские, немало было жителей Поволжья. Участие уроженцев Северо-Западного и Центрально-Промышленного районов в этом процессе было невелико.

Выводы

В целом, в России существовало районное различие миграционных потоков. Земледельческие губернии с высоким уровнем рождаемости были связаны с заселявшимися районами Сибири, Северного Кавказа и т.д.; в промышленных губерниях центра было распространено отходничество. Внутренняя миграция играла заметную роль в изменении числа регионов заселения, а также городов, особенно столичных. В Петербурге и Москве в 1900-х гг. 2/3 населения не являлись местными уроженцами. Но вклад миграции в воспроизводство населения России был большим за счет ее противоречивого взаимодействия с другими демографическими процессами.

С одной стороны, миграция понижала уровень рождаемости и брачности за счет разлуки супругов, нарушений возрастно-половой структуры населения, изменения репродуктивных установок людей вследствие их перехода в города. Особенно ярко проявлялась роль миграции в воспроизводстве в годы экономических и других социальных кризисов. В условиях ограниченного использования методов внутрисемейного регулирования деторождения, миграция, разлучавшая супругов (а не снижение уровня брачности, как иногда ошибочно полагают), являлась главной причиной падения рождаемости. Кроме того, мигранты содействовали распространению эпидемий. С другой стороны, миграционные процессы способствовали сохранению высокого уровня рождаемости в традиционном.

Все это обуславливает необходимость дальнейшего углубленного изучения миграционных процессов, анализа изменения тенденций, направлений, цели и структуры миграционных потоков.

Перечень использованных источников

1. Кауфман А. А. Переселение и колонизация / А. А. Кауфман. – Санкт-Петербург : [Б. и.], 1905. – 82 с.
2. Любавский М. К. Историческая география России в связи с колонизацией / М. К. Любавский. – Москва : Лань, 2000. – 304 с.
3. Рыбаковский Л. Л. Население Дальнего Востока за 150 лет / Л. Л. Рыбаковский ; отв. ред. И. В. Бестужев-Лада ; АН СССР, Ин-т социологии. – Москва : Наука, 1990. – 167 с.
4. Кабузан В. М. Эмиграция и реэмиграция в России в XVIII – начале XX века / В. М. Кабузан ; Рос. акад. наук, Ин-т рос. истории. – Москва : Наука, 1998. – 268 с.
5. Русские в мире / АН СССР, ИНИОН, Сов. ассоц. по связям с соотечественниками за рубежом ; [С. И. Брук, В. М. Кабузан]. – Москва : ИНИОН, 1991. – Вып. 2. – 78 с.
6. Турчанинов Н. В. Итоги переселенческого движения за время с 1896 по 1909 гг. (включительно) / сост. Н. Турчанинов. – Санкт-Петербург : Переселенческое упр., 1910. – 85 с.
7. Турчанинов Н. В. Итоги переселенческого движения за время с 1910 по 1914 гг. (включительно) / сост. Н. Турчанинов и А. Домрачев. – Петроград : Переселенческ. упр., 1916. – 81 с.
8. Россия, 1913 г. : стат.-докум. справ. / Рос. АН, Ин-т рос. Истории ; [Ред.-сост. А. М. Анфимов, А. П. Корелин]. – Санкт-Петербург : Рус.-балт. информ. центр «Блиц», 1995. – 415 с.
9. Население России в XX веке : Ист. очерки : [в 3 т.] / Рос. акад. наук. отд-ние истории ; Науч. совет по ист. демографии и ист. географии, Ин-т рос. истории ; [отв. ред. Ю. А. Поляков]. – Москва : РОССПЭН, 2000. – Т. 1: 1900-1939. – 2000. – 459, [3] с.
10. Российский государственный исторический архив. – Ф. 391. – Оп. 4. – Д. 943, 1083, 1094, 1208, 1751.
11. Российский государственный исторический архив. – Ф. 391. – Оп. 6. – Д. 60, 88, 108, 682.
12. Российский государственный исторический архив. – Ф. 391. – Оп. 11. – Д. 10.
13. Российский государственный исторический архив. – Ф. 395. – Оп. 2. – Д. 3451-в, 3577-г.
14. Отдел рукописных фондов Института Российской истории Российской Академии Наук. – Ф. 26. – Оп. 1. – Д. 41, 96, 189, 190.
15. Окончательно установленное при разработке переписи наличное население городов. – [Санкт-Петербург] : тип. т-ва «Обществ. Польза», 1905. – 48 с.
16. Статистический ежегодник России 1913-1914 / Центральный стат. ком. М. В. Д. – Петроград : Центральный стат. ком. М. В. Д., 1905-1918. – [661] с.
17. Новосельский С. А. Обзор главнейших данных по демографии и санитарной статистике России / С. А. Новосельский. – Петроград : Изд. К. Л. Риккера, 1916. – 80 с.

18. Российский государственный архив экономики. – Ф. 1562. – Оп. 197. – Д. 1.
19. Российский государственный исторический архив. – Ф. 433. – Оп. 1. – Д. 58.
20. Российский государственный исторический архив. – Ф. 1290. – Оп. 2. – Д. 967.
21. Введенский Р. М. Методика анализа паспортной статистики России первой половины XIX в. / Р. М. Введенский // Источниковедение отечественной истории : сборник статей / Академия наук СССР, Институт истории СССР ; отв. ред. В. И. Буганов, отв. секр. В. Ф. Кутьев. – Москва : [Б. и.], 1982. – С. 167-177.
22. Полный свод законов Российской Империи: все 16 т. со всеми относящимися к ним Продолжениями и с доп. узаконениями по 1 сент. 1910 г. : в 2 кн. / под ред. А. А. Добровольского, обер-прокурора Судебного деп. правительствующего сената ; сост. А. Л. Саатчиан. - Неофиц. изд. Кн. 1-2. - Санкт-Петербург : кн. маг. «Законоведение», 1911. - 2 т.
23. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811-1913 гг.) : стат. очерки / А. Г. Рашин ; под ред. акад. С. Г. Струмилина. – Москва : Госстатиздат, 1956. – 352 с.
24. Материалы по обследованию крестьянских хозяйств в Приморской области / сост. А. Меньщиков ; под ред. А. А. Татищева. – Саратов : Губ. правл. – Т. 1: Новоселы, наделенные по душевой норме : (табл. и текст) / под ред. Б. Н. Клепинина. – 1914. – 459 с.
25. Сычевский Е. П. К вопросу о формировании рабочего класса в Приамурье / Е. П. Сычевский // Сборник статей по истории Дальнего Востока / Акад. наук СССР, Отделение ист. наук ; отв. ред. М. Н. Тихомиров. – Москва : Издательство Академии наук СССР, 1958. – С. 218-232.
26. Статистический сборник по Петрограду и Петроградской губернии: 1922. – Петроград : Петроградский губернский отдел статистики, 1922. – 344 с.
27. Статистический ежегодник города Москвы : Вып. 4. – Москва : Стат. отд. Моск. гор. управы, 1916. – 739 с.
28. Отчет о состоянии народного здоровья и организации врачебной помощи в России ... / упр. гл. лечеб. инспектора МВД. – Санкт-Петербург : [Б. и.], 1856-1916.
29. Российский государственный исторический архив. – Ф. 1290. – Оп. 4. – Д. 755.
30. Население Петербурга (по переписи 1881 года) / [соч.] А. А. Липского. – [Санкт-Петербург] : тип. П. И. Шмидта, 1884. – 10 с.
31. Петроград по переписи населения 15 декабря 1910 года : Население / од ред. управляющего отделением В. В. Степанова. – Петроград : Изд-во Гор. управа по Стат. отделению. – Ч. 1: Численность и состав населения по полу, возрасту, грамотности, степени образования, месту рождения, времени поселения в Петрограде, семейному состоянию, вероисповеданию, сословию и родному языку. – [191-?]. – 339 с.

32. Переселенческое движение на окраины в прямом и обратном направлениях в 1896–1916 гг. // Статистический ежегодник России 1916 / Центральный стат. ком. М. В. Д. – Петроград : Центральный стат. ком. М. В. Д., 1918. – С. 94-103.

33. Яцунский В. К. Изменение в размещении населения Европейской России в 1724–1916 гг. / В. К. Яцунский // История СССР. – 1957. – №1. – С. 212-213.

34. Ставровский Я. Ф. Переселение в Сибирь: Прямое и обрат. движение переселенцев семейных, одиноких, на заработки и ходоков / Я. Ф. Ставровский, В. В. Алексеев. – Санкт-Петербург : Переселен. упр., 1906. – 141 с.

35. Отдел рукописных фондов Института Российской истории Российской Академии Наук. – Ф. 26. – Оп. 1. – Д. 20, 32, 42, 46.

36. Китанина Т. М. Демографические процессы в России в период Первой мировой войны и их социально-экономические последствия для русской деревни / Т. М. Китанина // Социально-демографические процессы в российской деревне (XVI – начало XX в.). – Таллинн : [Б. и.], 1986. – С. 226-235.

37. Складов Л. Ф. Переселение и землеустройство в Сибири в годы столыпинской аграрной реформы / Л. Ф. Складов. – Ленинград : Изд-во Ленинградского ун-та, 1962. – 586 с.

38. Анфимов А. М. Методика изучения социальной структуры деревни / А. М. Анфимов // Социально-экономические проблемы российской деревни в феодальную и капиталистическую эпохи: материалы XVII сессии симпозиума по изучению проблем аграрной истории / отв. ред. А. П. Тюрина. – Ростов на Дону : [Б. и.], 1980. – С. 227.

39. Островский А. В. О региональных особенностях аграрного перенаселения капиталистической России (1862-1914) / А. В. Островский // Проблемы исторической географии России. – 1982. – Вып. 2. – С. 175-181.

© С. Д. Морозов

Peculiarities of Russian population migration in 1897-1914

Morozov Sergej

Penza State University of Architecture and Construction, Professor of the Department of History and Philosophy, Doctor of Science (History), Professor, Russia

Abstract. The article deals with migration processes in Russia at the turn of XIX-XX centuries. It analyzes traditional and new forms of migration mobility of the population, examines trends, directions, purposes and structures of migration flows in Russia in 1897-1914.

Keywords: migration policy; immigrants, registration; categories; population; composition.

© S. Morozov

